

«ՀԱՅ ԴԱՏ» մատենաշար թիվ 1

ՌՈՒԻՐԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՎԱՅՍՏԱՆՈՒՄ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՎ

ՎՅ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

«ՀԱՅ ԴԱՏ» մատենաշար թիվ 1

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ
ԵՎ
ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ
«Հայ Դատ» հիմնադրամ
2010

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ս 150

Սահակյան Ռ.

Ս 150 «Ինքնապաշտպանական կռիվները Արեւմտյան Հայաստանում 1915 թվականին եւ ՀՀ Դաշնակցությունը»: /Ռ. Սահակյան.-Եր.: «Հայ Դատ» հիմնադրամ, 2010.- 72 էջ:

Աշխատության մեջ ներկայացված են Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդի դեմ Օսմանյան երիտթուրքական կառավարության կազմակերպած եւ իրականացրած ցեղասպանության եւ հայ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես, ՀՀԴ ղեկավարությամբ Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում մղած ինքնապաշտպանական կռիվների առանձին դրվագներ:

Գիրքը նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-9939-9033-0-9

© Սահակյան, 2010

Վանի նահանգի և քաղաքի ինքնապաշտպանական կռիվները

Առաջին համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի համար պատեհ առիթ հանդիսացավ հաշվեհարդար տեսնելու Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հայության նկատմամբ: Օսմանյան Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարությունը ծրագրում և իրականացնում է հայ բնակչության նկատմամբ ցեղասպանություն: Մկսած 1914 թ. սեպտեմբերից և հատկապես 1915 թ. փետրվարից, տեղի են ունենում հայ բնակչության զանգվածային տեղահանություններ, կոտորածներ և ունեցվածքի թալան: Հայ բնակչությունը, որտեղ որ հնարավոր էր, կարողացավ կազմակերպվել և դիմադրել երիտթուրք ջարդարարմունքին: Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում հայության ինքնապաշտպանությունն առավել արդյունավետ կլիներ, եթե թուրքական իշխանությունների կողմից չձեռքբերակալվեին և չսպանվեին հայ հասարակական, քաղաքական և կրոնական գործիչները: Հատկապես ծանր հարված է կրում արևմտահայ իրականության մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող ՀՅ Դաշնակցությունը: Այնուամենայնիվ, այնտեղ, որտեղ հայ ազգային կուսակցությունները, գլխավորապես Դաշնակցությունը, կարողացան պահպանել իրենց կառույցները, նշված վայրերում նրանք կարողացան կազմակերպել տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը:

1915 թ. և հետագա ինքնապաշտպանական մարտերը երիտթուրքական իշխանությունների կողմից մեկնաբանվում են որպես Անտանտի տերությունների, մասնավորապես ռուսների կողմից ծրագրված «ապստամբություն»: Նրանց կարծիքով, հայերը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հանդես եկան որպես թշնամի տերությունների՝ Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հավատարիմ դաշնակիցներ և իրենց «ապստամբական» գործողություններով նպաստեցին այդ տերությունների հաղթանակին:

«Հակակառավարական» գործողություններում ամբաստանվում են հայ ազգային կուսակցությունները, հատկապես ՀՅ Դաշնակցությունը: Վերջինս մեղադրվում է թուրքական բանակի թիկունքում դիվերսիոն-հետախուզական քայքայիչ գործունեություն կատարելու մեջ: Իրականում նման ամբաստանությունները որևէ փաստական հիմք չունեն: Առ այսօր թուրք պատմագիրները ցուցադրում են դաշնակցա-

կան «ահաբեկիչներից» բռնագրավված գեները, զինամթերքը և ռումբերը, որն իբր հայտնաբերվել է ոստիկանության կողմից 1915թ-ին: Նշենք, որ այդ լուսանկարները կեղծ են: Դրանք հորինվել են թուրքական իշխանությունների կողմից հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող զանգվածային բռնագաղթն ու կոտորածներն արդարացնելու համար:

Եթե մի պահ պատկերացնենք, որ ընդդիմախոսների մեղադրանքներն իրական են, ապա նման «լայնածավալ քայքայիչ» գործունեությունն աննկատ չէր մնա ո՛չ թուրքական և ո՛չ էլ գերմանական հատուկ ծառայությունների ուշադրությունից:

Անցյալի և ներկա թուրքական պատմագրությունը հայերի ինքնապաշտպանությամբ և կամավորական շարժմամբ «արդարացում» են նրիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված արևմտահայերի զանգվածային աքսորը և կոտորածները՝ ցեղասպանությունը: Հատկապես թուրք պատմաբանները և նրանց մի քանի արտասահմանցի գործընկերները կենտրոնանում են Վանի «ապստամբության» վրա: Վանի հայության ինքնապաշտպանությունը ներկայացվում է ամբողջապես խեղաթյուրված և աղավաղված: Այն բնութագրվում է որպես կանխամտածված «խռվություն»: Նրանք դրանում ամբաստանում են Դաշնակցությանը, որն իբր իրականացրել է մահմեդական բնակչության և զինվորների զանգվածային սպանություններ:

Թալեաթ փաշան իր հուշերում վանեցներին ամբաստանում է ծրագրված ապստամբության մեջ, որը նպատակ ուներ օժանդակել ռուսական բանակին: Նա գրում է. «...վանեցի հայերը հրդեհել են Համուտ աղայի գորանոցը, ոստիկանական և քաղաքապահ ոստիկանության շենքերը և քաղաքում վայրենի կոտորած սարքել»: Նախկին մեծ վեզիրը, որպեսզի արդարացնի թուրքական կանոնավոր բանակի անհաջողությունները, քաղաքը պաշտպանող հայերի թիվը հասցնում է հինգ հազարի:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները և քաղաքագետները, ինչպես նաև նրանց մի շարք օտարերկրյա գործընկերները, ճգնում են ապացուցել, որ հայերը Վանում նախահարձակ են եղել, որի հետևանքով իշխանությունները հարկադրված են եղել հակահարված տալ: Նրանք անընդհատ պնդում են, որ Վանի հայերն ապստամբել են ռուսների հրամանով եւ դրանով հարկադրել թուրքական հրամանատարությանը զգալի ուժեր տեղափոխել ռազմաճակատից Վան:

Թուրք պատմաբան Էսադ Ուրասը, անդրադառնալով Վանի ինքնապաշտպանությանը, գրում է. «Կասկածից վեր է, որ հայերը (Վանի-Ռ.Ս.) ապստամբեցին, հենց որ ռուսներն անցան սահմանը»: Նա միաժամանակ նշում է, որ թուրքական կողմը զգալի կորուստներ ունեցավ ապստամբությունը ճնշելիս: Անհերքելի և անժխտելի համարելով հայ-ռուսական «համագործակցությունը»՝ Է. Ուրասն առանց որևէ լուրջ փաստարկի փորձում է որոշակի կապ ստեղծել Վանի ինքնապաշտպանության և ռուսական հարձակման միջև:

Սակայն հարց է ծագում, եթե հայերն իսկապես խռովություն էին ծրագրել, ապա ինչու չապստեցին, որ ռուսներն ընդհուպ մոտենան քաղաքին և միայն այդ ժամանակ սկսեն իրենց գործողությունը: Չէ՞ որ «սկսելով» 1915թ. ապրիլի 7-ին և չունենալով անհրաժեշտ քանակությամբ զենք, զինամթերք, պարեն և ռուսական զինական աջակցություն՝ նրանք փաստորեն վտանգում էին ձեռնարկի հաջողությունը: Սակայն Է. Ուրասն այստեղ էլ գտնում է հարմար պատասխան. «Սակայն ապստամբությունն ավելի վաղ բռնկվեց, քան ծրագրված էր»:

Թուրք պատմաբանները փորձում են ռուս-թուրքական ռազմաճակատում թուրքական բանակի պարտության հիմնական մեղքը բարդել հայ «սահաբեկիչներին» վրա:

1915թվականի «ապստամբության» մեջ հիմնականում ամբաստանվում է Դաշնակցություն կուսակցությունը: Նրա հասցեին հնչում են տարբեր բնույթի և իրականությանը չհամապատասխանող ամբաստանություններ: Պարզապես ՀՅ Դաշնակցությունը կարողացավ կազմակերպել հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանությունը: Շատ դեպքերում, Դաշնակցության մի շարք անդամներ, չհամաձայնվելով դեկավար մարմնի որոշման հետ, անվերապահորեն կատարել իշխանությունների հրահանգները՝ հանձնել առկա զենքը և զինամթերքը, իրենք էին նախաձեռնում բնակչության ինքնապաշտպանության գործը: Այսպես օրինակ՝ Ուրֆայում, երբ տեղական իշխանությունները պահանջեցին հանձնել զենքն ու զինամթերքը, շնորհիվ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի եռանդուն գործունեության, հանձնեցին միայն իին, գրեթե անգործածելի ատրճանակներն ու հրացանները: Ինքնապաշտպանության համար անհրաժեշտ մարտական զենքը մնաց հայերի մոտ, որը նրանք օգտագործեցին թուրք և քուրդ ջարդարարներից պաշտպանվելու համար:

Վանի «ապստամբությունը» շահարկվել և շահարկվում է առ այսօր: Ամբաստանությունների առաջին հեղինակներն էին Թալեաթ և Էնվեր փաշաները: Մյան անհեթեթ մեղադրանքներով նրանք նպատակ ունեին թարգնել ռուս-թուրքական ռազմածակատու թուրքական զինված ուժերի կրած ծանր պարտությունները և կենսական նշանակություն ունեցող տարածքների հանձնումը հակառակողդին և արդարացնել հայ բնակչության զանգվածային կոտորածները և բռնագաղթը:

Թուրք քաղաքական գործիչները, պատմաբանները, նրանց օտարագրի մի շարք գործընկերները, պնդում են, որ Վանի դեպքերը եղել են վաղորոք ծրագրված ՀՅԴ-ի և ռուսական հրամանատարության կողմից: Նրանք ջանում են ապացուցել, որ Վան քաղաքի և նահանգի հայության զինված ելույթները նպատակ են ունեցել օժանդակել ռուսական զորքին: Ընդդիմախոս կողմը վկայակոչելով «ստույգ» և «հավաստի» փաստեր եւ վկայություններ, փորձում է ապացուցել ռուս-թուրքական համագործակցության փաստը:

Թուրքական կողմը նշում է, որ Վանի և նահանգի հայությունը լայնածավալ գործողություններ է ձեռնարկել հատկապես 1915թ. գարնանը, որը համընկել է ռուսական կոմկապան բանակի հարձակման հետ: Հայերը ռուսներից ստացել են մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք և ռումբեր: Վկայակոչվում են բազմաթիվ ընդհարումներ հայկական զինված ջոկատների հետ, որոնց ընթացքում թուրքերը կրել են զգալի մարդկային կորուստներ:

Հայերն իրականացրել են դիվերսիոն գործողություններ՝ կտրել հեռագրաթելերը, հարձակվել կառավարական հաստատությունների, զինվորական փոքրաթիվ խմբերի վրա և այլն:

Հայկական զինված կազմավորումներն ակտիվացնում են իրենց գործողությունները հատկապես այն ժամանակ, երբ ռուսական Բայազետի ջոկատը՝ զենեռալ Ա. Մ. Նիկոլասի գլխավորությամբ, սկսում է հարձակումը Վանի ուղղությամբ:

Ընդհանուր առմամբ ներկայացնելով նման անհիմն և որևէ իրական փաստերով չհիմնավորված մեղադրանք, ընդդիմախոս կողմը «անուշադրության» է մատնում մի քանի կարևոր և ծանրակշիռ փաստեր, որոնք գալիս են ապացուցելու հակառակը:

Փորձենք քննել դրանցից մի քանիսը:

Սկսած 1914թ. աշնանից և հատկապես 1915թ. գարնան սկզբից, Վանի նահանգի երիտթուրքական իշխանությունները կազմում են

քրդական անկանոն ջոկատներ, զինում և դրդում հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա: Հարձակումներին մասնակցություն են ունենում ոստիկանական և զինվորական ստորաբաժանումները:

Ինչպես ցույց է տալիս դեպքերի և փաստերի վերլուծությունը, հայերը միայն պաշտպանվել են: Նրանց կողմից որևէ հարձակողական գործողություն չի իրականացվել: Մարտերը տեղի են ունեցել հայկական տարբեր բնակավայրերում կամ նրանց շրջակայքում:

Վասպուրականի հայության ղեկավարությունը, հանձինս ՀՅԴ կուսակցության, մշտապես աշխատել է կանխել բախումները և բանակցությունների միջոցով լուծել ծագած այս կամ այն խնդիրը: Դաշնակցության աչքի ընկնող գործիչներ՝ Իշխանը, Վռամյանը եւ այլոք, դավադրաբար սպանվեցին թուրքերի կողմից: Իր հերթին նրիտթուրքական իշխանությունները ցանկացած պատրվակ օգտագործում էին, որպեսզի հայությանը գրկեն ղեկավարող և կազմակերպող ուժից: Նման քայլերից մեկն էր Վանի հնչակյան ղեկավարության ձերբակալությունն ու սպանությունը:

1915թ. ապրիլ-մայիս ամիսների Վան քաղաքում ծավալված կռիվները վերլուծելիս, հստակ երևում է, որ ինքնապաշտպանության ղեկավարները որդեգրել էին բացառապես պաշտպանական մարտավարություն: Նրանց ձեռնարկած առանձին հարձակումները նպատակ են ունեցել ամրապնդել պաշտպանական դիրքերը, այլ ոչ թե նվաճել նոր բնագծեր՝ հարձակումը շարունակելու համար: Նման մարտավարությունը շատ դեպքերում դժվարացնում էր ինքնապաշտպանությունը:

Վանի Այգեստան և Քաղաքամեջ թաղամասերի վրա թուրքական հարձակումը սկսվում է 1915թ. ապրիլի 7-ին, իսկ ռուսական Բայազետի ջոկատի առաջխաղացումը՝ ապրիլի 17-ին: Վան հասնելու համար նրանք դեռևս պետք է մարտերով անցնեին Թափարիզի դժվարանցանելի լեռնանցքը:

Ինչպես վկայում են արխիվային վավերագրերը, Բայազետի ջոկատը նպատակ չի ունեցել գրավել Վանը, թեև ռուսական հրամանատարությունը տեղեկություններ ուներ հայ բնակչության ինքնապաշտպանական կռիվների մասին: Գեներալ Ա. Մ. Նիկոլասին հանձնարարվել էր հետապնդել Դիվանի ճակատամարտում պարտություն կրած Խալի բեյի դիվիզիան: Եվ երբ հայտնի է դառնում, որ Խալիլին հաջողվել է խուսափել շրջապատման մեջ ընկնելուց, Բայազետի ջոկատը տեղա-

կայվում է Բերկրի-Կալեում: Իրականում գեներալ Ա. Մ. Նիկոլանը հրաման չէր ստացել առաջանալ դեպի Վան:

Այսպիսով, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը նպատակ չի ունեցել գրավել Վանը: Իսկ ինչու՞ ի վերջո Բայազետի ջոկատը շարժվեց Վանի ուղղությամբ, ինչու՞ թուսական հրամանատարությունը որոշեց գրավել Վանը: Ինչպես վկայում են արխիվային փաստաթղթերը, թուսներին այդ քայլին դողել են հայ կամավորները, ավելի ստույգ՝ Արարատյան գնդի հրամանատարներ Վարդանը, Դրոն, Համազասպը և Զեռին: Նրանք տեղեկանալով, որ գեներալ Ա. Մ. Նիկոլանը չի պատրաստվում շարունակել առաջխաղացումը, քանի որ հրաման ունի մնալ Բերկրի-Կալեում, որոշում են չենթարկվել հրամանին: Վարդանի հրամանով, Դաշնակցական Խեչոյի (Խաչատուր Ամիրջյան-Գևորգյան) հրամանատարությամբ, առանձնացվում է 150 հոգուց կազմված հեծելավաշտ՝ դեպի Վան արշավելու համար: Նրան հետևելու էր միայն Արարատյան գունդը: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ լուր ստացվեց, որ Արարատյան գունդը գտնվում է Ջանիկում, մայիսի 3-ին գեներալ Ա. Մ. Նիկոլանը շտապեց միանալ նրանց:

Այսպիսով, 1915թ. ապրիլ-մայիս ամիսների դեպքերի համառոտ քննարկումը բերում է հետևյալ եզրակացությունների.

Վան քաղաքի և հատկապես նահանգի ինքնապաշտպանությունը սկզբնական փուլում կրել է տարերային բնույթ և չի եղել վաղորդ ծրագրված:

Վանի հայությունը որևէ կապ չի ունեցել թուսական հրամանատարության հետ:

Վանի և նահանգի հայության ինքնապաշտպանությունը չի եղել որևէ պլանավորված գործողության արդյունք:

Թուրքերը չկարողացան ճնշել Վանի հայության դիմադրությունը, քանի որ քաղաքը պաշարած թուրք-քրդական ուժերին չկարողացավ օգնության հասնել գնդապետ Խալիլ բեյի դիվիզիան: Վերջինս, 1915թ. ապրիլի 18-ին պարտություն էր կրել գեներալ Ֆ. Ի. Նազարբեկովի (Թովմաս Նազարբեկյան) Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադից և նրա կազմում գործող Հայկական 1-ին կամավորական խմբից:

Ռուսների առաջխաղացումը նպատակ ուներ հետապնդել և շրջապատել Խալիլ բեյի դիվիզիան: Ռուսական հրամանատարությունը այդ ժամանակ Վանը գրավելու ծրագիր չուներ:

Վանը ազատագրվեց շնորհիվ Արարատյան գնդի հրամանատարա-

կան կազմի՝ Վարդանի, Դրոյի, Համագասպի և Քեռու վճռականության և հաստատականության:

Վանի և նահանգի հայությունը փրկվեց իր հերոսական դիմադրության, հայ կամավորների և ռուսական ուժերի շնորհիվ:

Վանի ազատագրումից հետո ռուսական հրամանատարությունը հիմնում է Վանի ժամանակավոր վարչություն, որի կառավարիչ (նահանգապետ) է նշանակվում Արամ Մանուկյանը:

Նահանջը կատարվեց այնքան հապշտապ, որ հնարավոր չեղավ կազմակերպել քաղաքի ինքնապաշտպանությունը: Նահանջի հետևանքով Վասպուրականի հայությունը զգալի մարդկային ու նյութական կորուստներ կրեց: Ռուսական հրամանատարությունը որևէ կերպ չաջակցեց հայերին: Միայն մի քանի զորամասերի հրամանատարներ և կազակներ, սեփական նախաձեռնությամբ, հայ կամավորների հետ օգնում և պաշտպանում էին փախստականներին՝ կանանց և երեխաներին:

Չնայած նյութական և մարդկային ծանր կորուստներին, այնուամենայնիվ, կամավորական գործիչների համարձակ գործողությունների շնորհիվ փրկվում են մոտ 200 հարյուր հազար հայեր: Հայերի հետ Վասպուրականից հեռանում են նաև ասորիներն ու եզդիները:

Անգյալի և ներկա մի շարք քաղաքագետների և պատմաբանների շորթերից լսվում են անհարկի մեղադրանքներ ՀՅԴ հասցեին, թե իբր կուսակցությունն էր պատճառը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքական իշխանություններն իրականացրեցին հայ բնակչության ցեղասպանությունը: Ամբաստանությունները վերաբերում են ռուս-թուրքական ռազմաճակատում գործող հայ կամավորական խմբերին և արևմտահայերի կազմակերպած ինքնապաշտպանական կռիվներին:

Օտարերկրացի ականատեսների՝ բարձրաստիճան դիվանագետների, միսիոներների, զինվորականների և այլոց ճնշող մեծամասնությունը հստակ պնդում է, որ թուրքերը հայերին կոտորել են միայն ու միայն Հայկական հարցին վերջ տալու, հայերի ունեցվածքին տիրանալու և «Մեծ Թուրան» երևակայական պետության ստեղծման համար: Իրականությանը չեն համապատասխանում ՀՅԴ-ին ներկայացվող անհիմն ամբաստանությունները: Ծնորհիվ Վարդանի, Քեռու, Դրոյի և Համագասպի ընդունած որոշման՝ փրկվեց Վասպուրականի հայության մեծ մասը: Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչ կկատարվեր, եթե

նրանք ենթարկվեին հրամանատարության հրամանին և մնային Բերկրի-Կալեուս:

1914-1916թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջանների հայությունը ենթարկվեց վաղորոք ծրագրված զանգվածային կոտորածի և բռնագաղթի, որի տրամաբանական պատասխանը պետք է լիներ ինքնապաշտպանության դիմելը:

1915թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Վանի պաշտպանությանն ականատես ամերիկացիների, գերմանացիների և իտալացիների վկայությամբ տեղի հայերը չեն ապստամբել, այլ դիմել են ինքնապաշտպանության, քանի որ ցանկանում էին պաշտպանել իրենց կյանքը, ընտանիքը և ունեցվածքը:

Նշվածն ամբողջությամբ վերաբերվում է նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությանը: Ինչ «ապստամբության» մասին խոսք կարող է լինել մարտական գործողություններից բավականին հեռու գտնվող Մուշում, Մասունում, Շապին-Գարահիսարում, Սուևտիայում և Ուրֆայում:

Չպետք է մոռանալ, որ 1919թ. կ. Պոլսում թուրքական կառավարության կողմից կազմված Զինվորական դատարանները հեռակա կարգով մահապատժի դատապարտեցին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք պարագլուխների: Առ այսօր նրանց դատավճիռը չեղյալ չի հայտարարվել:

Սկսած 1914թ. դեկտեմբերից մինչև 1915թ. մայիս հայկական մի շարք գյուղերում տեղի են ունենում ինքնապաշտպանական կռիվներ: Նահանգի հայության կազմակերպած ինքնապաշտպանական գործողությունները իրենց վրա են գրավում թուրքական և քրդական զգալի ուժերի, որը որոշ չափով հեշտացնում է Վան քաղաքի հայկական թաղամասերի ինքնապաշտպանության գործը:

1914թ. դեկտեմբերին հարձակման ենթարկվեց Հայոց ձորի Աթանանց գյուղը, որի բնակչությունը դիմեց ինքնապաշտպանության: Այն բանից հետո, երբ սպանվեց հարձակումը դեկավարող թուրք պաշտոնյան, հրոսակները նահանջեցին: Դեպի Աթանանց են ուղղվում քրդեր և ժանդարմական ջոկատ: Գյուղը շրջապատվում է: Մթության քողի տակ հայերին հաջողվում է դուրս գալ գյուղից և ապաստանել հարևան հայկական գյուղերում: Աթանանցում մնում են միայն զինված տղամարդիկ, հիմնականում երիտասարդներ: Թուրք-քրդական բոլոր գրոհ-

ները որևէ էական արդյունք չեն ունենում: Չկարողանալով կոտրել հայերի դիմադրությունը՝ հակառակորդը հեռանում է:

1915 թ. փետրվարի 13-ին քրդական ջոկատը գրոհում է Արճեշ գավառակի Առեն գյուղը: Մարտերից մեկի ժամանակ սպանվում են ցեղապետ Բըշարե Չաթոյի որդին, եղբայրը և 18 հոգի: Ելուզակները, նման կորուստ կրելուց հետո, հարկադրված են լինում նահանջել:

Թիմարի գավառում ինքնապաշտպանական մարտերը հիմնականում անհաջող ելք են ունենում: Գլխավոր պատճառը զենքի և զինամթերքի պակասն էր: Գյուղացիների մեծ մասը չէր տիրապետում զենքին: Հայերը դիմադրում են այնքան ժամանակ, մինչև որ սպառվում էր զինամթերքը, որից հետո հակառակորդը ներխուժում և ոչնչացնում էր բնակչությանը: Որոշ գյուղերի բնակիչներ, հավատալով տեղական իշխանությունների խոստումներին, թույլ չէին տալիս գյուղի երիտասարդներին որևէ դիմադրություն ցույց տալ: Մասն դեպքերում թուրքերը ազատ հնարավորություն էին ունենում հաշվեհարդար տեսնել խաղաղ բնակչության հետ:

Ի տարբերություն Թիմարի, Արճակի գավառակը կարողանում է ի մի բերել իր ունեցած բոլոր ուժերը և դիմագրավել թշնամուն: Տեղի ինքնապաշտպանության ղեկավար Ծիրին Եղիազարյանի կազմակերպած դիմադրության շնորհիվ փրկվում է մոտ 1000 հոգի:

Ապրիլի 8-ին քրդական մեծաթիվ ջոկատը գրոհում է Բերկրի գավառի Գործոթ գյուղը: Տղամարդիկ 15 օր շարունակ հետ են մղում քրդերի անընդմեջ հարձակումները: Սակայն, երբ սպառվում է զինամթերքը, ելուզակներին հաջողվում է ներխուժել գյուղ և սրի քաշել բոլորին:

Կատաղի ինքնապաշտպանական մարտեր են տեղի ունենում Վարագա վանքի շրջկայքում: Վանքը գտնվում է համանուն լեռան վրա, նրա երկու գագաթների միջև: Լեռան հյուսիսային և հարավային ուղղություններից բացվում են խորունկ ձորեր: Հյուսիսային ձորի մեջ գտնվում է սուրբ Գրիգոր, իսկ արևմտյան գագաթի հարավային լանջին՝ Վարագա վանքը: Վերջինս ուներ ռազմավարական նշանակություն, քանի որ Վան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանության պարտության դեպքում բնակչությունը կարող էր ապաստանել այստեղ: Բացի այդ, Վարագի հյուսիսային և հարավային լանջերով կարելի էր հասնել Արճակ-Պարսկաստան և Խոշաբ-Բաշկալին: Լավ հասկանալով այդ ամենը՝ Վանի նահանգապետ (վալի) Ջևդեթ բեյը այստեղ ժանդարմական ջոկատ էր տեղակայել: 1915 թ. ապրիլի 7-ին Շուշանց, Կուռուպաշ

Արմենակ Եկարյան

և Նորգյուղ գյուղերի ինքնապաշտպանական ջոկատները համատեղ ուժերով քշում են ժանդարմներին: Կարճ ժամանակում Վարազա վանքում ապաստանում է 6 հազարից ավելի մարդ:

Տեղի ինքնապաշտպանական ուժերին օգնության է գալիս Արմենակ Եկարյանի խումբը: Ապրիլի 12-ին նրանք համատեղ ուժերով ազատագրում են Զրվանդաց և Ձորովաց գյուղերը: Գործողությունը հաջողվում է, սակայն թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասերը հրետանու աջակցությամբ

կարողանում են վերագրավել նշված բնակավայրերը:

Անդրադառնալով Վանի նահանգի ինքնապաշտպանական մարտերին, դեպքերի ականատես ամերիկյան միսիոներ Քլարենս Աշրրը հայտնում է, որ թուրքերին համեմատաբար թույլ դիմադրություն է ցույց տրվում, քանի որ հայ տղամարդկանց մեծ մասը զորակոչվել էր օսմանյան բանակ: Մոկլը փրկվում է կոտորածներից՝ շնորհիվ քուրդ Մուրթուլա բեյի:

Վանի նահանգի հայկական բնակավայրերից առավել համառ և երկարատև դիմադրություն է ցույց տալիս Շատախ գավառի հայությունը: Գավառը գտնվում է Վանա լճի հարավային մասում: Շատախի կենտրոնն էր Թաղը՝ բաղկացած 220 տնից: Վերջինս բաժանվում էր երեք թաղամասերի՝ Վերին, Ներքին և Զրաղացի: Ա. Եկարյանը վկայում է, որ Շատախը հայտնի էր օսմանյան կայսրության դեմ իր ըմբոստ կեցվածքով: Նա գավառը համեմատում է Զեյթունի հետ:

Թաղի հայության ընդվզման համար առիթ է հանդիսանում տեղի ՀՅԴ կոմիտեի աչքի ընկնող գործիչ, ուսուցիչ Հովսեփ Չոլոյանի և հինգ ընկերների ձերբակալությունն ու մահապատիժը: Շատախցիները դիմում են նախագուշական քայլերի: Ստեղծվում է Զինվորական մարմին, որի ղեկավար է ընտրվում Բաղդիկ (Ազատ) Սիմոնյանը: Բնակչությունը սկսում է պաշտպանական դիրքեր և ամրություններ կառուցել: Թաղը բաժանվում է ութ դիրքերի՝ 114 մարտիկներով: Սահակ Չոլոյանի հրամանատարությամբ կազմվում է 30 հոգուց բաղկացած պահեստագոր, որը պետք է մնար Զինվորական մարմնի ենթակայության ներքո:

Սկզբնական շրջանում թուրքական իշխանություններն ունեին 150 գինվոր և երկու թնդանոթ: Կարճ ժամանակ անց օգնական ուժ է ստացվում Վանից: Թալանի ակնկալիքով հավաքվում են մոտ երկու հազար քուրդ: Նշված ուժերով հակառակորդը չի կարողանում որևէ հաջողության հասնել:

Տեղեկանալով Շատալիսի հայության դիմադրության մասին՝ գազազած Ջևդեթ բեյը հրամայում է իր անձնական ջոկատին կոտորել գավառի ողջ հայությանը:

Ապրիլի 5-ին, 6-ին համալրում ստանալով՝ հակառակորդը անցնում է լայնածավալ հարձակման: Սակայն հանդիպելով հայերի կազմակերպված դիմադրությանը, ծանր կորուստներ կրելով, նահանջում է: Իր հերթին շատալսցիները նախաձեռնում են հարձակողական գործողություններ:

Ապրիլի 21-ին Թաղին օգնության է գալիս Հայոց ձորից Խարականցի Լևոնի խումբը՝ ուժեղացնելով տեղի պաշտպանությունը: Ապրիլի 22-ին հակառակորդի շարքերը համալրվում են ի հաշիվ քրդական նոր ջոկատների:

Ապրիլի 30-ին սկսված թուրք-քրդական գրոհը հարկադրում է ինքնապաշտպաններին թողնել մի քանի դիրքեր: Հայերն ամրանում են վաղորոք պատրաստված պահեստային դիրքերում: Թշնամին համառ գրոհներ է նախաձեռնում, փորձելով գրավել ջրաղացը, որտեղից ստացվում էին ալյուրի հիմնական պաշարները: Ինքապապաշտպանները ետ են մղում հակառակորդին՝ ոչնչացնելով 15 հոգու:

Չնայած ձեռք բերված մարտական հաջողություններին՝ իրադրությունն օրեցօր դառնում էր սպառնալից: Թուրք-քրդական ուժերը աստիճանաբար ուժեղացնում են ճնշումը հայկական դիրքերի վրա: Ինքնապաշտպանության մասնակիցներից մեկի՝ Շ. Աբրիկյանի վկայությամբ. «Թաղի դրությունը շատ հուսահատական էր»:

Հակառակորդը, Թաղի պաշտպանությունն էլ ավելի թուլացնելու նպատակով, դիմում է նեւզ քայլի: Նրանք բռնի ուժով հարկադրում են Թաղ մտնել շրջակա հայկական գյուղերի ողջ մնացած կանանց, երեխաներին, դրանով սաստկացնելով պարենի ճգնաժամը:

Չնայած ստեղծված ծանր իրավիճակին՝ հայ մարտիկները չէին կորցնում ոգու արիությունը: Շատալսցիները որոշում են նույնիսկ ինքնաշեն թնդանոթ պատրաստել, որն իրագործում են հայր և որդի՝ Նալբանդյանները: Նրանք պատրաստում են երկու թնդանոթ՝ մեկը մեծ, մյուսը՝

Լևոն Շաղոյան

փոքր: Դրանցից առավել արդյունավետը փոքրն էր, որի արձակած ուժբազմությունը բավականին խուճապ առաջացրին հակառակորդի շարքերում: Կանայք և աղջիկները, գործի գիտակ մասնագետի գլխավորությամբ, պատրաստում էին սև վառող՝ լրացնելով ինքնապաշտպանների վառողի պաշարը:

Թուրքական հրետանին անընդմեջ ուժեղացնում էր հայկական ամրությունները:

1915 թ. մայիսի 2-ին թուրք-քրդական բազմաքանակ ուժերը նոր հարձակում են ձեռնարկում Թաղի պաշտպանական դիրքերի վրա: Ինքնապաշտպաններին հաջողվում է ուժերի գերագույն լարումով ետ մղել նրանց:

Մայիսի 8-ից 9-ը գավառի գանազան մասերից Թաղ են շտապում ինքնապաշտպանական խմբեր: Այս հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում լրացնել մարտիկների շարքերը, և կասեցնել հակառակորդի գրոհները՝ զգալի կորուստներ պատճառելով նրան:

Շուտով շատախցիները զգում են, որ թուրք-քրդական հարձակումների թափը սկսում է թուլանալ: Լուրեր են հասնում, որ հայ կամավորական խմբերը և ռուսական բանակը մտել են Վան, և հակառակորդը խուճապահար սկսել է փախչել:

Մայիսի 14-ին Հայկական II ջոկատը, Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) հրամանատարությամբ, մտնում է Շատախ:

Մոտ ամիս ու կես տևած մարտերի ընթացքում ինքնապաշտպանների կորուստը հասնում է 150-ից 160 հոգու, իսկ հակառակորդինը՝ 500- 600-ի:

Թաղից առանձին, ինքնապաշտպանություն է կազմակերպում Շատախ գավառի Փեսանդաշտ գավառակը: Այն բաղկացած էր Առեղ, Կայնամերան, Շիրան և Կաղազիս հայկական գյուղերից:

Տեղի հայկական ուժերը, դաշնակցական Լևոն Շաղոյանի գլխավորությամբ, տեղեկանալով Թաղի վրա թուրքական հարձակման մասին՝ շտապում են օգնության: Սակայն լուր ստանալով, որ Փեսանդաշտը ենթարկվել է հարձակման, վերադառնում և կազմակերպում են տեղի ինքնապաշտպանությունը:

Փնասնդաշտի պաշտպանական դիրքերը Լ. Շադոյանի կողմից բաժանվում է չորս գոտու: 1915թ. ապրիլի 14-ից 16-ը հակառակորդը մի քանի անգամ հարձակումներ է ձեռնարկում, սակայն հանդիպելով հայերի կազմակերպված դիմադրությանը՝ հարկադրված նահանջում է:

Դավիթ Փափազյան

Թուրք-քրդական ուժերը փորձում են Արտոս լեռան գագաթով անցնել հայերի թիկունքը: Սակայն ինքնապաշտպանները կռահելով հակառակորդի մտադրությունը՝ ծուղակն են գցում նրանց: Արդյունքում՝ ելուզակները, հինգ սպանված և բազմաթիվ վիրավորներ տալով, փախուստի են դիմում:

Անհաջողություն կրելով կռիվներում՝ հակառակորդը դիմում է փորձված մարտավարությանը. հարկադրում է Փնասնդաշտ անցնել մոտ 1200 հայ կանանց ու երեխաների: Փնասնդաշտցիները, չնայած իրենց ունեցած սուղ միջոցներին, աշխատում են հայրենակիցներին ապահովել սննդամթերքով:

Ի վերջո հակառակորդի հարձակումներն աստիճանաբար նվազում են: Մայիսի 10-ին Փնասնդաշտ հասան հայ կամավորները, որով վերջ տրվեց տեղի հայության տառապանքներին:

Առավել համատև և երկարատև մարտեր են մղվում Վան քաղաքի հայկական թաղամասերում:

1914 թ. սկզբներին Վանի բնակիչների թիվը 41 հազար էր, որից մոտ 23 հազարը հայեր էին, իսկ 18 հազարը՝ մահմեդական: Քաղաքի երկու հայկական հատվածները միմյանցից 5-ից 6 կիլոմետր հեռավորության վրա էին: Այդ միջանկյալ տարածքում բնակվում էին հիմնականում թուրքեր: Այգեստանն ուներ 20 հազար, իսկ Քաղաքամեջը՝ 2500 բնակիչ:

Նահանգում տիրող վիճակը, հայ ազատագրական շարժման ականվոր գործիչներ Իշխանի (Սիկողայոս Պողոսյան) և Վառամյանի (Օնիկ Դերձակյան) դավադրական սպանությունը, հարկադրում են հայությանը ջարդից խուսափելու ուղիներ փնտրել: 1915թ. ապրիլի 5-ից քաղաքի արվարձաններում և թուրքական թաղամասի հարևանությամբ բնակվող հայկական ընտանիքները տեղափոխվում են

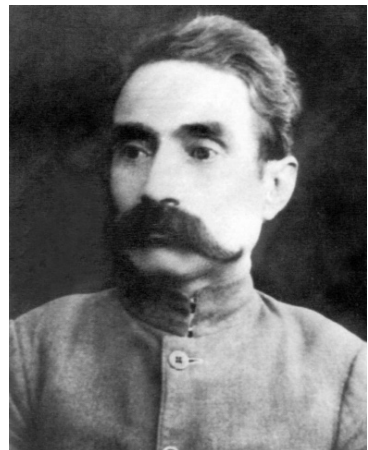
Փանոս Թերլեմեզյան

գրավում են Արարք կոչվող թաղամասում գտնվող հայկական եկեղեցին, դպրոցը և անգլիական հյուպատոսարանը: Այս երեք շինությունները նրանց կողմից վեր են ածվում ուժեղ հենակետերի:

Վանեցիները հույսեր էին փայփայում, որ կհաջողվի խուսափել բախումից: Նրանք դիմում են ամերիկյան միսիոներներ Զ. Աշրրին և Էռնեստ Յարոուին՝ խնդրելով տնասկզել նահանգապետի հետ և փորձել գործն արյունահեղության չհասցնել: Վանեցիները հատկապես մեծ հույսեր էին կապում Զ. Աշրրի հետ, քանի որ նա փոքր հասակից գիտեր նահանգապետին, երկար տարիներ եղել էր Ջոնթոնի ծնողների անձնական բժիշկը, բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր նրանց հետ: Հանդիպման ժամանակ Ջոնթոն սպառնում է. «եթե հայերը մի կրակոց արձակեն... Ես քաղաքը կոչնչացնեմ, չթողնելով իմ ծնկից բարձր երեխա»: Նա միաժամանակ առաջարկում է միսիոներներին «ապահովության» համար իրենց շենքերում տեղավորել 50 զինվոր և մեկ թնդանոթ: Սակայն ամերիկացիները հրաժարվում են:

Ջոնթոնի հետ տեղի են ունենում ևս մի քանի հանդիպումներ, որոնց մասնակցում են նաև Վանում իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Մբորդոնին, առաջնորդական փոխանորդ Եզնիկ

Այգեստանի կենտրոն: Լքված տները թալանվում են թուրքերի կողմից: Հայկական թաղամասերը Ջոնթոն բնյի հրամանով շրջապատվում են կանոնավոր բանակի զորամասերի կողմից, բացի Շուշանց գյուղ տանող ճանապարհից: Նահանգապետը բացահայտ սպառնում է հաշվեհարդար տեսնել Վանի հայության հետ՝ պարծենալով, որ դրա համար իրենից կպահանջվի ընդամենը երեք օր: Ապրիլի 4-ից խզվում է կապը Այգեստանի և Քաղաքամեջի միջև: Նույն գիշեր հակառակորդի զինվորները

Կայծակ Առաքել

Բուլղարացի Գրիգոր

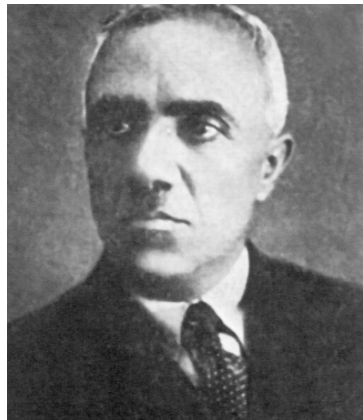
Վերջինիս կազմի մեջ սկզբնական շրջանում մտնում են Արմենակ Եկարյանը (նախկին արմենական, սահմանադիր-ռամկավար), Կայծակ Առաքելը (Տիգրան Աբաջյան), Բուլղարացի Գրիգորը, երկուսն էլ ՀՅԴ անդամ: Հետագայում Զինվորական մարմնի կազմում ընդգրկվում են հանրաճանաչ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը (անկուսակցական), Արամ Մանուկյանը (Սարգիս Հովհաննիսյան, դաշնակցական): Արամի առաջարկությամբ Զինվորական մարմնի ղեկավար է նշանակվում Ա. Եկարյանը:

Ժամանակակիցները՝ հայերը, թուրքերը և Վանի պաշարմանը մասնակցած գերմանական բանակի սպա Ռաֆայել դե Նոգալեսը, ինքնապաշտպանության գլխավոր կազմակերպիչ և ոգեշնչող համարում են Արամ Մանուկյանին:

Զինվորական մարմնին կից ստեղծվում են նաև այլ ստորաբաժանումներ, որոնք կոչված էին ապահովելու հաջող ինքնապաշտպանությունը: Կազմվում է «Ամրաշեն խումբ»՝ Շավարշ Հովիվյանի, Ազատ Խորենյանի, Հարություն Կաքավյանի և Գրիգոր Պանիրյանի ղեկավարությամբ, որտեղ ընդգրկվում են հիմնականում նահանգի զանազան գյուղերից Այգեստանում ապաստանած մոտ 1800 անգեն տղամարդիկ: Նրանց կողմից կառուցվում են պաշտ-

վարդապետ Ներկարարյանը, որտեղ նահանգապետը հայտարարում է, որ իր նպատակն է քաղաքի հայության ոչնչացումը:

Սպառնելով վերջին կայծկլտացող հույսը, մի կողմ թողնելով կուսակցական տարածայնությունները, վանեցիները որոշում են համախմբվել և դիմել ինքնապաշտպանության: 1915 թ. ապրիլի 5-ին կազմվում է «Վանի հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին», կարճ՝ Զինվորական մարմին:

Հայկակ Կոստյան

պանական զանազան կառույցներ և խրամատներ: Մարտերի ընթացքում ամենաշատ զոհերը այս խումբն է տալիս:

Հաջորդ ծառայությունը Օժանդակ մարմինն էր, որն իրականացնում էր կապը Զինվորական մարմնի և դիրքերի միջև: Նրա անդամներն էին՝ Դավիթ Փափազյանը, Վահրամ Տեր-Պետրոսյանը, Կարապետ Բեյլերյանը և Գաբրիել Սեմերջյանը: Հաջորդը՝ Հայթայթիչ հանձնաժողովն էր՝ Գևորգ Սուճյանի ղեկավարությամբ, որը պետք է տնօրիներ զինամթերքից հետո նրկորդ կարևոր խնդիրը՝ սննդամթերքի հայթայթման և բաշխման գործը:

Այս աշխատանքներին կամավոր մասնակցում էին ամերիկյան միսիններուիներ Ռոջերսը և Շլիմանը: Ապա ստեղծվում է «Հայ ինքնապաշտպանության կարմիր խաչը»: Այն ղեկավարում է վիրաբույժ Կարապետ Թորգոմյանը: Նրան գործուն աջակցություն է ցույց տալիս մասնագիտությամբ բժիշկ Զ. Աշրըր: Նա ինքնապաշտպաններին տրամադրում է ամերիկյան հիվանդանոցի դեղատունը՝ մերժելով այն հանձնել թուրքերին:

Վերջին նրկու ծառայություններին օժանդակում է «Վասպուրականի հայ կանանց միությունը»:

Չափազանց կարևոր էր զենքի և զինամթերքի պատրաստման և վերանորոգման արհեստանոցի ստեղծումը:

Այգեստանի շինարարական ջոկատը

Այստեղ ընդգրկվում են 50-ից ավելի արհեստավորներ՝ ոսկերիչներ, փորագրիչներ և այլոք: Այս աշխատանքները դնկավարում է պրոֆեսոր Միքայել Մինասյանը: Նա և իր օգնականներ Վարդան Բաբիկյանը և Հարություն Կաբավյանը կարողանում են պատրաստել անծուխ վառող:

Կազմվում է Տեղեկատու դիվան՝ Զինվորական մարմնի հրամանները, ազդագրերը, դիմումները և կոչերը ժողովրդին ու մարտիկներին հասցնելու նպատակով: Անդամներն էին՝ Հմայակ Մանուկյանը, Արմենակ Փոխարյանը, Օնիկ Մխիթարյանը, Հրանտ Գալիկյանը և ուրիշներ:

Այգեստանի ներքին կարգ ու կանոնը վերահսկելու համար ստեղծվում են ոստիկանություն և դատարան: Ոստիկանապետ է նշանակվում Գրիգոր Ճոնյանը: Նրա ենթակայության ներքո կային 50 ոստիկան: Բնակչությունը մեծագույն հարգանքով էր վերաբերվում ոստիկանությանը և անխոս կատարում նրանց հրահանգներն ու ցուցումները:

Թաղամասի սանիտարական վիճակը և աղբահանության գործը հսկելու համար ստեղծվում է Այգեստանի Քաղաքապետարանը: Քաղաքապետն էր Պետրոս Մեզեյանը, օգնականներն էին Խաչիկ Զենոբյանը և Ղևոնդ Խանջյանը (ՀԿ(ք)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ադասի Խանջյանի հայրը):

Այգեստանի ինքնապաշտպանության մարմինների ստեղծման և կազմակերպման գործին աջակցում է Է. Յարոուն: Վերը նշված ծառայությունների ստեղծումը տևում է երեք օր:

Այգեստանը բաժանվում է յոթ պաշտպանական շրջանների՝ 79 դիրքով: Յուրաքանչյուր շրջան ուներ իր շրջանապետը: Դիրքերն ունեին իրենց հրամանատարները, կապավորը, հետախույզը, սանիտարական և ամրություններ վերանորոգող խմբերը: Ինքնապաշտպանների շարքերը համալրվում են նահանգի տարբեր հայկական բնակավայրերից թաղամասում պատսպարվածներով: Հայ մարտիկների թիվը հասնում է 1053-ի: Նրանք զինված էին տարբեր սիստեմների 505 հրացաններով և 549 ատրճանակներով: Անբավարար էր զինամթերքի պաշարը: Ավելի ուշ այգեստանցիներին հաջողվում է կազմակերպել նրա արտադրությունը՝ օրական պատրաստելով երկու հազարից մինչև չորս հազար զանազան տրամաչափի փամփուշտներ, ինչպես նաև երկու հրասանդ:

Հակառակորդն իր տրամադրության ներքո ուներ մոտ 12 հազար զինվոր: Կար 12 նորագույն և մի քանի տասնյակի հասնող տարբեր տրամաչափի ողորկափող թնդանոթներ: Հետագայում Էրզրումից լրա-

ցուցիչ ուղարկվում են նրկու գումարտակ և չորս լեռնային թնդանոթ: Մասավում էր նաև Խալիլ բեյի հավաքական դիվիզիայի՝ 10-ից 12 գումարտակ, 12 թնդանոթ և մոտ 6 հազար քրդական անկանոն ջոկատների ժամանումը: Սակայն Դիվանի ճակատամարտում (1915թ. ապրիլի 15-ից 18-ը) պարտություն կրելով, Խալիլը հետապնդվելով գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի ուժերի (Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադի, որի կազմում էր հայկական I կամավորական ջոկատը) և գեներալ Ա. Մ. Նիկոլակի Բայազետի ջոկատի կողմից, նահանջում է:

Ապրիլի 5-ին Զինվորական մարմինը հատուկ շրջաբերականով հրահանգ է հղում դիրքերում գտնվող մարտիկներին, որտեղ ներկայացնում է նրանց հիմնական մարտավարությունը, որը լինելու էր գուտ պաշտպանական:

1915թ. ապրիլի 7-ին սկսվում է Վանի նշանավոր ինքնապաշտպանությունը: Նախահարձակ են լինում թուրք զինվորները: Փոխադարձ հրաձգությունը շարունակվում է մինչև ուշ գիշեր: Նազարբեյ Պուրնոյանի հրամանատարության ներքո գտնվող խումբը, հակազրոհ կազմակերպելով, կարողանում է հակառակորդից գրավել Շահպենտերենց կոչված դիրքը:

Գիշերը հակառակորդն անսպասելի ընդհատում է հրաձգությունը, սակայն կես ժամ անց կրկին վերսկսում է՝ կատաղի մոլեգնությամբ և ուժգնությամբ: Մասնակիցներից մեկը վկայում է. «Անհնարին է պատկերացնել այդ դժոխային աղմուկի ամբողջ կատաղությունը: Մարդկային լսելիքը ուղղակի կը դատապարտվեր և ամեն մարդիկը անգիտակցորեն կը փակեր իր աչքն ու ականջը...»:

Ապրիլի 7-ին Զինվորական մարմինը կոչ է հղում նաև թուրք համաքաղաքացիներին՝ պարզաբանելով իրենց ինքնապաշտպանության պատճառը: Կոչում ընդգծվում է, որ հայերի թշնամին Ջևդեթն է, այլ ոչ թե թուրք ժողովուրդը: Ամերիկացի միսիոների վկայությամբ. «Թուրքերը պատասխանեցին նույնանման ոգով՝ ասելով, որ իրենք հարկադրված են կռվում»:

Այգևստանի ինքնապաշտպաններին հարկավոր էր գրավել կամ ոչնչացնել հակառակորդի մի շարք կարևորագույն դիրքերն ու ամրությունները, որոնց թվում էին անգլիական նախկին հյուպատոսարանը և համուտ աղայի գորանոցը: Առաջինում ամրացել էին հակառակորդի 70, իսկ երկրորդում՝ 650 զինվոր: Հատկապես առաջնահերթ էր գորանոցի ոչնչացումը, քանի որ այն գերիշխող դիրք ուներ Այգևստան թա-

դամասի վրա: Այդ պատասխանատու գործն իրականացնում են Գևորգ Ճիտեչյանը, Նշան Ժամագործյանը և Բուլղարացի Գրիգորը: Նրանք կարողանում են իրենց հնարած նավթ սրսկող գործիքի օգնությամբ դյուրավառ հեղուկը ցանել հյուպատոսարանի փայտյա մասերի վրա և հրդեհել:

Ձորանցը ոչնչացնելու նպատակով Գ. Բուլղարացին քանքանների՝ ստորգետնուղի փորող վարպետների օգնությամբ հասնում է մինչև զորանցի հիմքը և տեղադրում դինամիտ: Սակայն դինամիտի պայթյունը որևէ վնաս չի հասցնում շինությանը: Պայթյունը անհետևանք չի մնում: Ձորանցում հրդեհ է բռնկվում, որը հարկադրում է հակառակորդի զինվորներին լքել այն:

Ներոսամարտին գործուն մասնակցություն են ունենում նաև երեսուցյաները: Ք. Աշըրի վկայությամբ նրանք կատարում էին կապավորի կամ սուրհանդակի դեր՝ Ջինվորական մարմնի և դիրքերի միջև: Նրանցից կազմվում են հրշեջ և սանիտարական խմբեր: Տղաներից առավել խիզախները վերցնելով նավթով ներծծված լաթերը, գաղտագողի մոտենում էին թուրքերի դիրքերին կամ զբաղեցրած տներին, վառում լաթերը և հրդեհում: Նրանցից մեկը վերադառնալիս վիրավորվում է: Նրան փրկում է մի արիասիրտ աղջիկ, որը հակառակորդի շնորհատվող կրակի տակ, տղային հասցնում է յուրայինների մոտ: Իր սխրագործության համար աղջիկը պարգևատրվում է «Պատվո խաչ» մեդալով:

Վանա կղզին և Ս. Խաչ եկեղեցին

Նույն Բ. Աշըրի հուշերի համաձայն, Զինվորական մարմինն արգելում է օգտագործել ոգելից խմիչք, հայհոյել թշնամու կրոնը, կրակել հակառակորդի կանանց ու երեխաների վրա: Չկար անգործ մարդ: Միսիոնների վկայությամբ. «Ուրախ, հույսերով լի ոգի էր տիրում: Մահացածի հանմար ոչ մի սուգ, ոչ մի սովորական արևելյան լաց ու կոծ...»: Նրանք բարձրացնում էին իրենց գլուխները և ասում. «Ավելի լավ է տաս օր ազատություն և հետո մեռնել, քան մեռնել որպես ստրուկ, ինչպես մենք էինք»:

5-ից 7 տարեկան երեխաները հավաքում էին պատերին դիպած գնդակները, տանում զինագործական արհեստանոց, որտեղ դրանցից նոր գնդակներ էին ձուլում:

Տղամարդկանց հետ մարտնչում էին նաև կանայք ու աղջիկները: 19-ամյա Իսկուհի Համբարձումյանը՝ Սևոն, որք աղջիկ, հանձն առավ հետախուզել հակառակորդի կողմից լքված տներից մեկը: Բարեհաջող կատարելով առաջադրանքը՝ Ի. Համբարձումյանը պարզևատրվում է «Պատվո խաչ» մեդալով:

1915թ. ապրիլի 12-ից 13-ը կատաղի մարտեր են մղվում Այգեստանի բոլոր պաշտպանական տեղամասերում: Թուրքական գրոհները հետևում են մեկը մյուսին: Հայկական դիրքերը անընդհատ ենթարկվում են ռմբակոծությունների: Հայ մարտիկները բոլոր մասերում կարողանում են ետ մղել հակառակորդին:

Գերմանացի սպա Ռ. դե Նոգալեսի հաղորդման համաձայն, թուրքական հրամանատարությունը սկսում է հաճախակի օգտագործել ողորկափող թնդանոթներ: Նրանց արկերը պայթում էին ոչ թե թիրախին դիպելիս, այլ պատրույգի կրակը վառողին հասնելիս: Թեև օրական արձակվում էր 300-ից 400 արկ, բայց դրանք միշտ չէ, որ պայթում էին: Մի մասի պատրույգը հանգչում էր՝ թաղվելով հողում կամ ընկնելով ջրի մեջ: Բացի այդ, այգեստանցիները սովորել էին դրա դեմ պայքարելու ձևը: Նրանք հաշվարկել էին, որ այդ տեսակի արկերը պայթում են ընկնելուց 15-ից 35 վայրկյան հետո: Դա բավական էր, որպեսզի բնակիչները, այդ թվում երեխաները, մկրատով կտրեին պատրույգը և այդ կերպ վնասագերծեին ռումբը: Դա հնարավորություն էր ընձեռում ինքնապաշտպաններին լրացնել զինամթերքի պաշարը:

Ապրիլի 15-ին մի խումբ մարտիկներ, Տիգրան Վարժապետյանի գլխավորությամբ, հրդեհում են ոստիկանատան շենքը, որտեղ ամրացած զինվորները լուրջ սպառնալիք էին ներկայացնում ինքնապաշտպան-

ների համար: Տ. Վարժապետյանը պարզևատրվում է մեղալով, և նրան շնորհվում է «Անվեհեր հրձիգ» պատվավոր տիտղոսը:

Կռվի ամենաթեժ պահին հայտնվում էր նվագախումբը և իր հայրենասիրական նվագով ոգևորում մարտիկներին: Երաժիշտներից մեկը՝ Խաչատուր Պուճագանյանը, վերհիշում է, որ տարբեր դիրքերից Ձինվորական մարմին էին գալիս կապավորներ՝ խնդրելով իրենց մոտ ուղարկել նվագախումբը կամ «Ֆանֆառը», ինչպես կոչում էին վանեցիները:

Էրզրումից ժամանած թուրքական հետևակը՝ գերմանացի սպայի գլխավորությամբ գիշերային հարձակում է նախաձեռնում: Այն ձայնողվում է: Հակառակորդը, մոտ 70 զինվոր կորցնելով, հարկադրված է լինում նահանջել:

Ռ. դե Նոգալեսի վկայությամբ՝ հայ մարտիկների մի շարք հակազորոհներն այն աստիճան են գագագեցնում Ջևղեթ բնյին, որ նա հրամայում է իր անձնական ջոկատի հրամանատար Չերքեզ Ահմեդին իր ելուզակների հետ հարձակվել մերձակա հայկական գյուղերի վրա: Ահմեդն այնպիսի վայրագություններ է գործում, որ արժանանում է անգամ Ջևղեթի «հանդիմանանքին»:

Չնայած մի շարք հաջողություններին, իրադրությունը շարունակում էր մնալ օրհասական: Ձինվորական մարմինը նույնիսկ հրամայում է դարբիններին նիզակներ պատրաստել և բաժանել ժողովրդին՝ թուրքերի հնարավոր ճեղքման դեպքում պաշտպանվելու համար:

Այնուամենայնիվ, Այգեստանի հայությունը շարունակում էր մարտնչել՝ ապավինելով միայն սեփական ուժերին: Փ. Թերլեմեզյանը վկայում է. «Այդ կռվի պանծալի օրերուն՝ գյուղացին գիշեր թե՛ ցերեկ խրամասներ կը փորեր... Կիներ կային, որոնք գնդակներու տակ դիրքեր կերթային՝ քաջալերելու և օգնելու համար»:

Թուրքական գրոհները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Երբեմն թվում էր, թե այդ ամենին վերջ չի լինելու:

Զ. Աշրըն իր հուշերում նկարագրում է, թե ինչպես 44 հայեր դիմագորավում էին 500 բիթլիսցի քրդերի: Վերջիններիս Ջևղեթը հրապուրել էր թալանով, իսկ սեփական շեյխերը հավատացրել էին, որ իրենք անխոցելի են «անհավատների» գնդակներից: Եվ երբ քրդերի հարձակման թափից հայերը մի պահ ընկրկում և սկսում են նահանջել, քրդերին թվում է՝ հաղթանակն իրենցն է: Այդ ծանր պահին Արամ Բորոզանջյան անունով մի վիրավոր հայ մարտիկ, ամբողջ հասակով կանգնելով, սկսում է կրակել հարձակվողների վրա՝ գետին տապալելով նրանցից

վեցին: Տեսնելով հայ մարտիկի արիությունը և համոզվելով, որ իրենք անխոցելի չեն, քրդերը սկսում են նահանջել: Վրա հասած ինքնապաշտպանները կրակ են բացում, և քրդերի նահանջը վեր է ածվում խայտառակ փախուստի, որի ժամանակ նրանք տալիս են 33 սպանված:

Այգևստանի Խաչ փողոցի շրջանը ինքնապաշտպանության հանգուցային կետն էր: Այդ իսկ պատճառով թուրքական զորքները հիմնականում կենտրոնանում էին այս ուղղությամբ: Թուրքական Հաջի Բեքր կոչվող զորանոցից հրետանին անընդհատ ռմբակոծում էր այս շրջանի դիրքերն ու պաշտպանական ամրությունները: Երբեմն մեկ օրվա ընթացքում հայ մարտիկները հարկադրված էին լինում նույն դիրքը վերականգնել վեցից յոթ անգամ:

Վանի պաշարմանը մասնակցած գերմանացի սպաներից մեկը, չկարողանալով զսպել իր հիացմունքը Այգևստանի քաջարի մարտիկների նկատմամբ, բացականչում է. «Ինչ կենսունակ մարդիկ են սա հայերը, մենք քանդելով, անոնք շինելով չկրցանք իրենց հասնել, անկարելի է, որ մեր դեմ կռվողները սիվիլներ ըլլան»:

Ապրիլի 16-ին թուրքական զորքներն ավելի մեծ թափ ստացան: Հակառակորդն իր նոսրացրած շարքերը համալրում է նոր ուժերով: Միաժամանակ Բիթլիսից (Բաղնշ) բերվեցին թնդանոթներ և ռազմամթերք: Լրացնելով ռազմաթերքի պաշարը՝ հակառակորդը դիմում է լայնածավալ զրոհների:

Թուրքերի հարձակման հիմնական թիրախը դարձավ Սահակ բեյ կոչվող դիրքը: Նրա վրա է կենտրոնացվում չորս թնդանոթի կրակ: Հրետակոծությանը հետևում են հակառակորդի զրոհները: Մոտ մեկ տասնյակի հասնող ինքնապաշտպանները, ծանր մարտեր մղելով, կարողանում են հետ շարտել թուրքերին:

Ապրիլի 17-ին կատաղի մարտեր են մղվում Սահակ բեյ և Թովմագյան դիրքերի դեմ: Վաղ առավոտից սկսած՝ թուրքերն անընդմեջ ռմբակոծում էին և երեք ժամվա ընթացքում դրանք փլատակների վերածեցին: Հակառակորդը մի քանի անգամ զրոհներ է ձեռնարկում, սակայն ինքնապաշտպանների արիությունն ու նշանառու կրակը, և հատկապես ինքնաշեն նռնակները, խուճապի են մատնում թուրք-քրդական ուժերին, որոնք շտապում են նահանջել:

Հայերը երբեմն իրենք են դիմում հանդուգն զրոհների՝ նպատակ ունենալով ոչնչացնել կամ գրավել հակառակորդի կարևորագույն դիրքերը: Երբեմն դա հաջողվում է կատարել զգալի զոհերի գնով: Այսպես՝

Քյոնուր Վարդանի խումբը, նման գործողություն կատարելիս, տալիս է յոթ սպանված և ութ վիրավոր:

Ապրիլի 23-ին, օգտվելով հակառակորդի անհոգությունից, ինքնապաշտպանները հարձակվում և հրդեհում են նրա երկու դիրքերը: Ջևղեթը թաղամասում, պարենի ճգնաժամը սաստկացնելու նպատակով, Այգեւստան է ուղարկում մեծ թվով կանանց ու երեխաների: Նրանց թիվն այնքան է ավելանում, որ Այգեւստանին սպառնում է սովի վտանգը: Թաղամասում մնացել էր յոթից ութ օրվա պարենի պաշար:

Ամեն անգամ, երբ թուրքական որևէ ձեռնարկում ձայնողում էր, կամ հայերն իրենց գործողություններով վնաս էին հասցնում, Ջևղեթը հրամայում էր ուժեղացնել թաղամասի ռմաբկոծությունը: Միայն մեկ օրվա ընթացքում հրետակոծության հետևանքով զոհվում և վիրավորվում են 40 կին և երեխա:

Ապրիլի 29-ից 30-ը համեմատաբար խաղաղ է անցնում: Դիրքերից տնդեկացնում են, որ քաղաքացիական բնակչությունը գույրով և ընտանի կենդանիներով հեռանում է քաղաքից: Միաժամանակ հայտնում են, որ հակառակորդի դիրքերում քիչ թվով զինվորներ են մնացել: Այդ ամենը վկայում էր, որ ժուսական բանակը մոտենում է Վանին, և հակառակորդը շտապում է օր առաջ հեռանալ Վանից:

Մայիսի 1-ին պատահական գնդակից զոհվում է թուրքերի դեմ մղ-

Վան՝ Քաղաքամեջի զինվորական խորհուրդը

ված մարտերում բազմիցս աչքի ընկած ասորի կաշան: Նա Շ. Հակոբյանի զինակիցն էր: Զինվորական մարմնի հրամանով, զինվորական պատվով կաշան թաղվում է Նորաշենի գերեզմանոցում:

Մայիսի 3-ին թուրքական հրետակոծության հետևանքով վնասվում են նաև ամերիկյան միսիոներական հաստատությունները: ԱՄՆ-ի քաղաքացիներին պատկանող շենքերը ուբակոծվում են Ջևդեթ բեյի հրամանով:

Նույն օրը երեկոյան մարտիկները Այգեստանից հարձակում են գործում հակառակորդի դիրքերի ուղղությամբ, և դրանք գտնում դատարկ: Հրդեհվում են Թոփրակ կալև և Հաջի Բեքր գորանոցները: Միաժամանակ ինքնապաշտպանները շտապում են քաղաքային բանտ, հույս ունենալով, որ այնտեղ ողջ կգտնեն իրենց համաքաղաքացիներին: Սակայն, Ջևդեթ բեյի հրամանով սպանվել էին բոլոր կալանավորները, որոնց թվում Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության վանի կենտրոնական կոմիտեի անդամների մեծ մասը:

Քաղաքամեջի ինքնապաշտպանությունը

Ապրիլի 4-ին՝ կնսօրից հետո ընդհատվում են Այգնաստանի բոլոր հարաբերությունները Քաղաքամեջի հետ: Դա հարկադրում է թաղամասի հայությանը դիմել նախագուշական քայլերի: Կազմվում է Ձինվորական մարմին: Նրա անդամներն էին՝ Լևոն Գալճյանը, Միհրան Թորոմանյանը, Միհրդատ Միրզախանյանը, Սարգիս Շահինյանը, Դավիթ Սարգսյանը, Հայկակ Կոսոյանը (ղեկավար) և Հարություն (Հարո) Ներկարարյանը (բոլորն էլ ՀՅԴ անդամներ):

Ձինվորական մարմնի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանը և Միրզախանյանը: Հաջող ինքնապաշտպանություն ապահովելու համար ստեղծվում են մի շարք ծառայություններ՝ զինական՝ զենքն ու զինամթերքը հաշվառող, զինման աշխատանքներ իրականացնող, զենք կրելու ընդունակ տղամարդկանց հաշվառող, զինագործական, վիրաբուժական և այլն:

Քաղաքամեջի հայությունն ուներ 101 տարբեր սիստեմի մարտական և 120 որսորդական հրացաններ, 90 «Մաուզեր» և 120 այլ սիստեմի ատրճանակներ: Մարտերի ընթացքում հակառակորդից խլվեց և լիցքավորվեց 12 հազարից ավելի փամփուշտ: Կային 16 ինքնաշեն ռումբեր: Սեններերիմ Շալճյանի վկայությամբ միայն չորսից հինգ տղամարդ էր, որոնք վարժ տիրապետում էր զենքին: Մնացածներին հարկավոր էր շտապ ուսուցանել զենքի օգտագործման ձևերը:

Քաղաքամեջը բաժանվում է պաշտպանական չորս շրջանների՝ 25 դիրքերով: Ինքնապաշտպանությունը սկսվում է ապրիլի 7-ին, ժամը՝ 14-ին: Հակառակորդի հարձակումը ետ է մղվում: Հարություն Ներկարարյանի գլխավորությամբ հայերին հաջողվում է գրավել Թերալիֆի Հարալիյե կոչվող երկհարկանի տունը:

Թաղամասի արևմտյան շրջանը անընդհատ ենթարկվում է չերքեզական սովարաթիվ ջոկատի հարձակմանը: Նրանց օժանդակում է հրետանին: Հինգ ժամ տևած կատաղի մարտերից հետո, չհասնելով ոչ մի արդյունքի, թշնամին նահանջում է:

Մարտի ժամանակ վիրավորված Ավետիս վարպետյանը չի ցանկանում լքել մարտադաշտը, քաջ գիտակցելով, որ յուրաքանչյուր հրացան և մարտիկ կարող են վճռորոշ լինել: Նա խնդրում է մարտական ընկերներին. «Այս, մի առնիք հրացանս, բարձրացուցե՛ք ինձ, կրակել կուզեմ»:

Առաջին օրվա կռիվների ընթացքում հակառակորդն ունենում է 60-70 սպանված և մոտ 80 վիրավոր:

Զինվորական մարմնի որոշմամբ ոչնչացվում են հակառակորդի կողմից ամրացված մի քանի շինություններ՝ դատարանի շենքը, Թերիգբաշյան խանը, ոստիկանատունը և Թերալիֆի հրապիեյի ամբարը: Հ. Կոսոյանը վկայում է. «Մույն հաջողությունները բարձրագրին ժողովրդի տրամադրությունը, կովողներու կորովը: Թշնամին մեկ գիշերվա մեջ գրկվեց իր էն ուժեղագույն դիրքերեն, որոնք սպառնալիք էին և կը թվին անխորտակելի, հետ շարտված էր, և ստեղծված կրակն գիծ՝ մեր և թշնամու միջև»:

Զինվորական մարմինը հանձնարարում է Հ. Ներկարարյանին ոչնչացնել մի շարք ռազմավարական նշանակություն ունեցող շինություններ՝ Բաղաբամեջի ոստիկանատունը, դատարանի շենքը և Փիրումյան խանը: Այստեղ տեղակայված հակառակորդի զինվորները լուրջ վտանգ էին ներկայացնում ինքնապաշտպանների համար: Մեծագույն դժվարությամբ ինքնապաշտպանները կարողանում են կատարել հանձնարարությունը:

Ապրիլի 8-ից 9-ը հակառակորդը ձեռնարկում է միաժամանակյա հարձակումներ տարբեր ուղղություններով: Դրանով նա ցանկանում էր շփոթմունքի մեջ գցել հայերին և գտնել պաշտպանության առավել խոցելի տեղամասը: Հարձակումներն ուղեկցվում են անընդհատ հրետակոծությամբ: Ի պատասխան թուրքերի, հայերն իրենք են հարձակում նախաձեռնում և հակառակորդին դուրս մղում փոստատան շենքից:

Թուրքական անընդհատ գրոհները և հատկապես խիստ հրետակոծությունը խուճապ են առաջացնում բնակչության շրջանում, որոնք սարսափահար վազում է առաջնորդարան՝ հուսալով այնտեղ փրկություն գտնել: Զինվորական մարմնի անդամները շտապում են հանգստացնել բնակչությանը՝ հորդորելով հանգիստ մնալ և խուճապի չմատնվել: Պաշտոնապես հավաստիացվում է. «Մենք մեր ուժով և միջոցներով մեկ ամիս և ավել կպահենք քաղաքը: Այդ մասին մի տարակուսեք: Ձեզմե կը պահանջենք միայն աշխատանքով օգնեք մեզ: Ով կարող է չնչին գործ մը կատարել, թող անով աջակցե: Թող չսպասն ձեռքը ծալած: Արձանագրվեցեք և անցեք դիրքերու ամրացման գործին»:

Ապրիլի 10-ի գիշերը Զինվորական մարմինը նախաձեռնում է թուրքական զինապահեստի ոչնչացումը: Դա բավականին դժվար խնդիր

էր, քանի որ անհրաժեշտ էր անցնել մոտ հարյուր մետր բաց տարածք, որը գնդակոծվում էր հակառակորդի կողմից: Արամ Կապարուկյան անունով մի երիտասարդի հաջողվում է թուրքերի համար աննկատ մոտենալ զինապահեստին, նրա փայտյա մասերը ցողել նավթով և հրդեհել ու անվնաս վերադառնալ: Թուրք զինվորները չկարողանալով մարել հրդեհը՝ հարկադրված են լինում լքել շինությունը: Հ. Կոստյանի վկայությամբ. «Նյացնող հրացաններու որոտին եկան խառնվելու զինապահեստի փամփուշտներու պայթումները, որոնք ամբողջ շենքը փլատակի վերածեցին»:

Մի քանի օրերի մարտերի ընթացքում ինքնապաշտպանները որոշակի մարտական փորձ են ձեռք բերում և արդեն առանց խուճապի են են մղում թուրքական կանոնավոր բանակի գրոհները: Կարևորն այն էր, որ մարտիկները հավատ են ձեռք բերում սեփական ուժերի և հնարավորությունների հանդեպ: Քաղաքամեջի հայությունը կարողանում է հաղթահարել հոգեբանական արգելքները, հավատալ իր ուժերին ու հնարավորություններին: Ժողովուրդը զիտակցում է, որ իր փրկությունն իր իսկ ձեռքերում է, որ այժմ ինքն է տնօրինում իր բախտը: Այդ իսկ պատճառով համալսմբվում և լարում է իր ուժերը:

Ապրիլի 13-ից 16-ը թուրքական հարձակումների թափը զգալիորեն թուլանում է: Հակառակորդը մերթընդմերթ այստեղ կամ այնտեղ անկազմակերպ գրոհներ է սկսում: Միայն թուրքական հրետանին է, որ կանոնավոր ռմբակոծում է Այզեստանը: Օրական արձակվում է 200-ից 300 արկ:

Ապրիլի 17-ից մինչև 21-ը թուրքերը անընդհատ հարձակումներ են գործում հայկական դիրքերի վրա: Հրետանին օրական արձակում է մինչև 500 արկ: Բազմաթիվ շինություններ, որոնց երկրորդ հարկերն օգտագործվում էին իբրև կրակակետեր, ամբողջովին ոչնչացվում են հրետանային կրակով: Քանի որ ցերեկը հրետակոծությունը և հրաձգությունը անընդհատ էր և հնարավորություն չկար արագ վերականգնելու վնասված դիրքերը, այդ աշխատանքները հիմնականում իրականացվում էին գիշերները, այն հաշվարկով, որ առավոտյան դրանք պատրաստ լինեն դիմագրավելու հակառակորդին:

Ապրիլի 21-ի երեկոյան Ջևդեթը երկու բանագնացների միջոցով հայերին առաջարկում է հանձնվել: Ռ. դե Նոգալեսի խոստովանությամբ, նախանգազետի նպատակն էր հայերին խաբեությանբ դուրս բերել քաղաքից և ոչնչացնել: Հայերը մերժում են անձնատուր լինելու առաջարկությունը:

Ապրիլի 24-ից 25-ը հակառակորդի հարձակման թափը հասնում է գագաթնակետին: Մարտերը մղվում են նույնիսկ գիշերները: Խստանում է հրետակոծությունը, որի հետևանքով վնասվում են Քաղաքամեջի գրեթե բոլոր տները, ինչպես նաև սուրբ Նշան, Պողոս և Տիրամայր եկեղեցիները: Փլվում է բողոքականների աղոթատունը, ավերակ են դառնում Նյուսիսյան, Շուշանյան վարժարանները և մանկապարտեզի շենքը:

Ապրիլի 25-ից 26-ը Ջևղեթի հրամանով Քաղաքամեջ են քշում վանի շրջակա գյուղերի ողջ մնացած հայ կանանց ու երեխաներին՝ նպատակ ունենալով ուժեղացնել սննդամթերքի ճգնաժամը:

Ապրիլի 27-ին հակառակորդը սկսում է տեղափոխել հիվանդանոցի գույքն ու հիվանդներին: Մայիսի 3-ին թուրքերի կրակը մեղմանում է և երեկոյան ժամը 22-ին՝ դադարում: Մայիսի 4-ի առավոտյան տեղի է ունենում երկու թաղամասերի բնակիչների հանդիպումը: Փ. Թերլեմեզյանը, ողջունելով համաքաղաքացիներին, ասում է. «Ողջույն քաղաքացի հերոս ժողովրդին, պարծանք բոլոր կովողներուն, որոնք խիզախորեն կուրծք տվեցին թշնամուն և հաղթանակեցին: Երկու տեղերում ալ փառքով հաղթանակեցինք, թշնամին անգոր ու խայտառակված փախավ»:

Էրզրումի փոխսիյուպատոս Է. Շոյբներ-Ռիխտերի տվյալներով թուրքերի կորուստները կազմել են 1000, իսկ հայերինը՝ 300 սպանված: Թուրքական կորուստների թվում հաշվի չեն առնված քրդական անկանոն ջոկատները, որոնք օգտագործվում էին որպես «թնդանոթի միս»:

Թուրքերից գրավված բնդանոթ

Ա. Եկարյանի տվյալներով հայերն ունեցել են 250 սպանված, որոնցից 145-ը մարտիկ , մնացածը՝ քաղաքացիներ: Քաղաքամեջի կորուստը կազմել է 34 սպանված, որոնցից 12-ը մարտիկ, իսկ մնացածը՝ խաղաղ բնակիչներ: Ունեին 59 վիրավոր, որոնցից 16-ը մարտիկ, մնացածը՝ բնակչության թվից: Պաշարման ընթացքում Այգեստանի և Քաղաքամեջի վրա արձակվել է 16 հազարից ավելի արկ:

1915 թ. մայիսի 5-ի երեկոյան Խնշոյի հեծելազորը հասնում է Վան: Մայիսի 6-ին, առավոտյան ժամը 6-ին, քաղաք են մտնում II, իսկ ժամը 12-ին՝ IV կամավորական ջոկատները, ապա Բայազետի ջոկատի հիմնական ուժերը: Վանեցիներն ազատարարներին ջերմ ընդունելություն են ցույց տալիս: Կամավորական Ս. Չենտիկյանը վկայում է. «Վանի ժողովուրդը երկշարք կանգնած, ծաղիկներով, ուրախ «կեցցե» բացականչություններով մեզ դիմավորեցին ...»:

Արարատյան գնդի հրամանատար Վարդանն (Սարգիս Մեհրաբյան) իր հուշերում խոստովանում է, որ այդ պահին ինքն անկարագրելի հրճվանք ապրեց: Նա վկայում է. «Երբ քաղաքի պաշտպան զինվորների միջից անցնում էինք, նա երեխայի պես արտասովեցի, չկարողացա ոչ մի ուրախության խոսք ասել և միայն, երբ մի քիչ հեռացա, Կոստյա Համբարձումյանին հետ ուղարկեցի զինվորներին հայտնելու իմ անսահման ուրախությունը և շնորհակալությունը, որ վերջապես ժողովրդին փրկված գտանք: Կյանքիս մեջ նա ինձ այդ օրը երջանիկ համարեցի»:

Վանի ինքնապաշտպանության մասնակից Աբել Սարգսյանը վկայում է. «Կայծակի արագությանը լուր տարածվեց, որ ռուսի բանակը, կազակները, հայերի կամավորները գալիս են: Մի տեսնեիք ի՞նչ ուրախություն բարձրացավ, ժողովուրդը հրճվանքի մեջ էր»:

Վարդանը հետևյալն է հիշում. «Երբ քաղաք էինք մտնում, Արամը ձի նստած մեզ դիմավորելու եկավ: Հենց ձիու վրա գրկախառնվեցինք, նա նոցա առաջուց գիտեի և ճանաչում էի»:

Նիկոլ Աղբալյանը հետևյալ կերպ է արժեվորում Վանի հերոսամարտը. «Վանի ինքնապաշտպանությունը մեր նորագույն պատմության փառավոր դրվագներից մեկն է անշուշտ: Վանեցիներն այդ գործով փառք վաստակեցին և հանձնեցին հայոց պատմությանը, որ կը մնա անկորուստ, որչափ հայն ապրի»:

Վանեցիք բախտավոր եղան. նրանք ունեցան անձնուրաց մարդը - Արամը, որի շուրջը համախմբվեցան ժողովուրդի անձնվեր տարրերը և իրենց օրինակով վարակեցին ամենքին»:

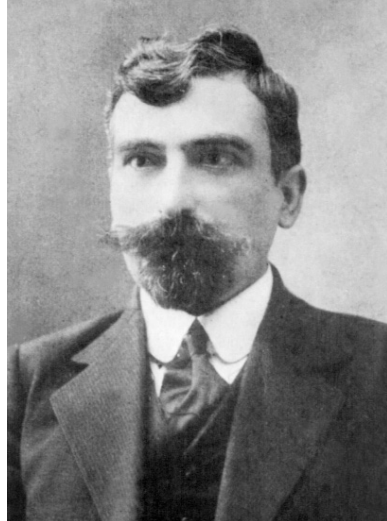
Վանի ինքնապաշտպանությունը բարձր գնահատեց Գարեգին Նժդեհը. «Արամն ու Վանը եկան վկայելու աշխարհին, թե, այո՛, հայությունը կարելի է ջարդել, երբ ան անգե՛ն է, անհամերաշխ ու անդեկավար, բայց ո՛չ պարտության մատնել, ո՛չ ալ կասեցնել ընթացքը հայ արիության, երբ ան կը դեկավարվի Յեղի Ոգիեն... Վանի հերոսամա՛րտ: Ճակատամարտ մը, սեփական ուժերով տարված փառահեղ հաղթանակ մը, որ հայության վերածնության համար ավելի մեծ դեր կատարեց, քան կրնային կատարել հայ դպրոցն ու գրիչը՝ երկու տասնամյակ տարիներու ընթացքին»:

Վանի հայ բնակչության համառ և անգիջում մարտերը գնահատել է հակառակորդը՝ Ռ. դե Նոգալեսը: Նա հետևյալ խոստովանությունն է արել իր հուշերում. «Ես հազվադեպ եմ հանդիպել կամ ենթադրել, թե երբևիցե կրկին կտեսնեմ այնպիսի կատաղի կռիվ, ինչպիսին ես ականատես եղա Վանի պաշարման ժամանակ»:

*Վանի ժամանակավոր նահանգապետության
կազմավորումն ու գործունեությունը*

Ռուսական կովկասյան իշխանությունների և հրամանատարության առջև դրված էր Օսմանյան կայսրությունից նվաճված տարածքների կառավարման խնդիրը: Այն հրատապ դարձավ Վանի անսպասելի ազատագրումից հետո:

Մայիսի 7-ին ռուսական հրամանատարությունը Վանի և ազատագրված շրջանների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ) է նշանակում հայ ազգային ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ, Այգեւստանի ինքնապաշտպանության ղեկավար Արամ Մանուկյանին:

Արամ Մանուկյան

Սմերիկացի միսիոներ Բ. Աշրրը նշում է, որ առաջին անգամ, 700 տարիների ընթացքում, հայերը հնարավորություն են ստանում ինքնուրույն կառավարելու:

Մայիսի 8-ին կազմակերպվում են ազատագրված գավառների և Վան քաղաքի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը և վարչությունը, կրթական և ոստիկանական տեսչությունները, քաղաքապետարանը, գավառային վարչությունը, դատարանը և այլն:

Ա. Մանուկյանը, լինելով ՀՅԴ անդամ, պաշտոնների նշանակելիս ղեկավարվում էր ասպետական սկզբունքով: Նրա համար առաջնահերթը տվյալ անձի ոչ թե կուսակցական պատկանելությունն էր, այլ տվյալ աշխատանքը կատարելու կարողությունը:

Իշխանության մարմիններում ընդգրկվում են բացառապես հայեր, Վանի մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչները, անկախ կուսակցական պատկանելությունից և սոցիալական ծագումից: Նշված մարմիններում պաշտոնավարելու համար հրավիրվում են վարչական աշխատանքի փորձ և հմտություն ունեցող ռուսահպատակ հայեր: Նրանց թվում էին Սիրական Տիգրանյանը (փոխնահանգապետ), Պարույր Լևոնյանը (նահանգապետի օգնական, աշուղ Զիվանու

որդին), Համագասապ Օհանջանյանը և ուրիշներ: Հայ հասարակությունը շտապում էր արագ վերականգնել Վանի և նահանգի քայքայված տնտեսությունը: Փաստորեն ապագա հայկական պետականության հիմք էր դրվում:

Քաղաքը և ազատագրված գավառներն աստիճանաբար բնականոն հունի մեջ են մտնում: Արևելահայ զանազան հասարակական-բարեգործական կազմակերպություններ, հատկապես ՀՅ Դաշնակցությունը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը, սկսում են կազմակերպել անհրաժեշտ օգնության առաքումը Վան: Նահանգային խորհուրդը մշակում է զանազան ծրագրեր ոչ միայն նահանգի տնտեսությունը վերականգնելու, այլև զարգացնելու ուղղությամբ: Վանի նահանգը բաժանվում է 4 գավառների և 12 գավառակների: Նշանակվում են գավառապետներ, սահմանվում է պաշտոնյաների թիվը: Ներքին կարգ ու կանոնը պահպանելու, գավառներ վերադարձող հայ և ասորի բնակչությանը քրդերից պաշտպանելու նպատակով ստեղծվում է ոստիկանական ծառայություն: Ոստիկանությունը լինելու էր այն հենքը, որի վրա պետք է կազմավորվեին զինված ուժերը: Սակայն նահանգի ավերված վիճակը հնարավորություն չտվեց ավելացնել ոստիկանության աշխատակիցների թիվը: Տղամարդիկ առաջին հերթին անհրաժեշտ էին գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարելու համար: Այդ իսկ պատճառով բնակչությանը տրվում են զենք կրելու արտոնագրեր՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Դա հնարավորություն է տալիս կազմել տեղական ինքնապաշտպանական խմբեր, որը ոստիկանության հետ միասին ոչ միայն հետ էր մղում քրդական զանազան ավազակախմբերին, այլև հաճախ ինքն էր նախաձեռնում կանխարգելիչ գործողություններ, հարկադրելով քրդերին հեռու մնալ ոչ միայն իրենց բնակավայրերից, այլև մշակելի հողերից ու արոտավայրերից: Ինչպես նշում է Գր. Օհանջանյանը. «Վասպուրականցիներն անփոխարինելի է իր տոկունության մեջ, միայն հարկավոր է օգտվել նրա ուժերից, ծառայեցնել նրա այդ հատկությունը հենց իր օգտին»:

Կ. Սասունու բնորոշմամբ. «Վանը, լռելյայն, բոլորի մտքի մեջ կը դառնայ հայոց առաջին մայրաքաղաքը, ուր կայ հայ իշխանություն, հայ բանակ, հայ վարչական կազմ: Հայոց անկախությունն առաջին ճառագայթն է այս (ընդգծումն հեղինակինն է-Ռ.Ս.)»:

Նահանգապետարանն ընդունեց ութ ամսվա՝ մայիսի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ն ընդգրկող բյուջե: Դա իհարկե բավականին քիչ էր,

սակայն առկա վիճակում միայն այդքանն էր հնարավոր ապահովել: Նահանգային իշխանություններն այնքան իմաստուն և հեռատես եղան, որ անմիջապես չփոխեցին օրենքները: Նրանք հասկանում էին, որ բնակչությունը քիչ թե շատ տեղյակ է թուրքական օրենքներին և դրանց կտրուկ փոփոխությունը կարող է հանգեցնել խառնաշփոթի, ուստի որոշվեց ժամանակավորապես առաջնորդվել թուրքական օրենքներով:

Իշխանությունների առաջնահերթ խնդիրներից էր երկրագործական աշխատանքների շտապ վերսկսումը, որովհետև 1915թ. ապրիլից մինչև մայիսի կեսերը դրանք դադարեցվել էին հայերի զանգվածային կոտորածների հետևանքով: Կովկասում պատվիրվեցին 3 հազար ռուբլու արժողությամբ հնձող և կալսող մեքենաներ: Ա. Մանուկյանի նախաձեռնությամբ, սուժած բնակչության համար հանգանակվեց հազար փութ ցորեն, ութից տաս հազար ոչխար, ավելի քան երկու հազար գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Նահանգապետի հատուկ հրահանգով գավառապետերին հանձնարարվեց հետաքննել և փաստագրել թուրք և քուրդ հրոսակների կատարած բարբարոսությունները:

Արարատյան գնդի հրամանատար Վարդանի վկայությամբ. «Լինելով Վանի նահանգապետ, նորա (Արամի – խմբ.) պարտավորությունների մեջ էր մտնում և այն, որ նա պետք է մտածեր և ամեն տեսակ օգնություն ցույց տար ռուսական զորքին, նոցա համար հաց հայթայթեր... ճանապարհների կարգավորության մասին հոգ տաներ...: Եվ նա ամենայն հոգատարությամբ անում էր»:

Բագի հայ, ասորի և եզդի բնակչության առօրյա հոգսերից, Վասպուրականի իշխանությունները հոգում էին յուրայինների կողմից լքված թուրք և քուրդ կանանց ու երեխաների մասին:

Վանի ժամանակավոր նահանգապետության ստեղծումից հետո, հայ բնակչությունը որևէ բռնություն չգործադրեց քաղաքում մնացած թուրք համաքաղաքացիների նկատմամբ: Ավելին, նրանց վերադարձվեց իրենց ունեցվածքը: Վանի ամերիկյան և գերմանական միսիոներական հաստատություններում բնակչության տեղի սահմանափակ լինելու պատճառով թուրք կանայք և երեխաները տեղավորվեցին հայերի տներում: Քաղաքի ռստիկանապետ Վահան Փափազյանին հանձնարարվեց թուրք համաքաղաքացիներին ապահովել համապատասխան քանակությամբ հացով: Թուրք կանանց ու երեխաների հովանավորությունը ստանձնում է ռուս նշանավոր գրող Լև Տոլստոյի

դուստրը՝ Ալեքսանդրան:

Բայագենի ջոկատի հրամանատարի կարգադրությամբ ազատ են արձակվում քուրդ պատանդները: Գեներալ Ա. Մ. Նիկոլանը հանձնարարում է Արամին ապահովել քրդերի անվտանգությունն ու վերադարձն իրենց բնակավայրեր: Այնինչ այդ քրդերի թվում էին հայերի և ասորիների ջարդերի ու գույքի թալանի մասնակիցները:

Ա. Մանուկյանը պաշտոնապես դիմում է ռուսական հրամանատարությանը՝ խնդրելով բեկանել հրամանը: Նահանգապետն ընդգծում է, որ քրդերին թույլատրելով բնակվել թիկունքում, ռուսները վտանգում են Վան-Ջուլֆա և Վան-Իգդիր ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհները: Այնուամենայնիվ, նա ստիպված էր ենթարկվել:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվել է ամերիկյան միսիոներներ Զ. Աշրրի և Է. Յարրոուի նամակը՝ ուղղված Ա. Մանուկյանին: Նրանք խնդրում են տրամադրել օրական հինգ ոչխար՝ իրենց մոտ գտնվող թուրք և քուրդ կանանց ու երեխաներին սննդով ապահովելու համար:

Ցավոք ռուսական բարձրագույն իշխանությունների վերաբերմունքը Վանի հայկական նահանգապետության նկատմամբ անբարյացկամ էր, քանի որ բացառապես հայերից կազմված նահանգապետությունն ապագայում հայկական պետականության հնարավոր սաղմը կարող էր դառնալ: Ուստի, ռուսական իշխանությունները, քրդերի նկատմամբ հովանավորչական քաղաքականություն վարելով, փորձում էին հայերին հակակշիռ ստեղծել:

Մեծապետական և միապետական ծայրահեղ հայացքներ ունեցող ռուս քաղաքական և պետական գործիչների մի մասի մոտ նույնիսկ տագնապ էր առաջացնում Կովկասյան բանակի մարտական հաջողությունները: Ռուսաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ Ի. Գորենիկինի համոզմամբ. «Հայաստանի ստեղծումը ետպատերազմյան շրջանում կարող է տարբեր բարդությունների աղբյուր հանդիսանալ»: Ուստի, պատահական չէ, որ ռուսական կառավարությունը նախատեսում էր Արևմտյան Հայաստանը գաղութացնել ռուս վերաբնակիչների միջոցով:

Վանի հայկական իշխանությանը վիճակված չէր շարունակել իր գործունեությունը: Հուլիսի 11-ին սկսում է 4-րդ բանակային կորպուսի զորամասերի նահանջը: Դա պատճառաբանվում է օսմանյան գերակշիռ ուժերի լայնածավալ հարձակումով: Արարատյան գնդի հրամա-

նատար Վարդանն այցելում է Բայազետի ջոկատի հրամանատար, գեներալ Ա. Մ. Նիկոլասին՝ պարզաբանելու նահանջի հետ կապված լուրերը: Գեներալը հաստատում է նահանջի հրամանը և մերժում հայ կամավորներին հրետանի և ռադիոկայան տրամադրելու Վարդանի խնդրանքը, որպեսզի բնակչությունը և կամավորները կարողանային պաշտպանել Վանը:

Հուլիսի 14-ին Ա. Մանուկյանը դիմում է գեներալ Ա. Մ. Նիկոլասին՝ խնդրելով քաղաքի պաշտպանության համար թողնել որոշակի քանակությամբ զենք, զինամթերք և հրետանի: Գեներալը հավաստիացնում է նահանգապետին, որ ռուսական բանակը մտադրություն չունի նահանջել Վանից: Նա, սակայն, խորհուրդ է տալիս Արամին՝ կանանց ու երեխաներին տեղափոխել Կովկաս:

Արամի քաղաքի պաշտպանությունը կազմակերպելու ջանքերն ապարդյուն անցան: Խուճապը համակելի էր բոլորին: Հայ բնակչության նահանջի ապահովումն իրականացնում էին հիմնականում հայ կամավորները և ռուսական որոշ զորամասեր: Հուլիսի 18-ից 24-ը Վանն ամբողջությամբ դատարկվեց: Հայ գաղթականները հատկապես ծանր կորուստներ ունեցան հուլիսի 24-ից 25-ը՝ Բերկրիի ձորում: Քրդական հրոսակալամբերը հարձակվեցին անպաշտպան և անկազմակերպ գաղթականների վրա: Սպանվեցին 10 հազարից ավելի հայեր:

XVIII դարում Սյունիքում և Արցախում հայկական պետականության վերականգնման փորձից հետո, Վանի ապրիլ-մայիսյան և Վասպուրականի նահանգապետության փորձն ապարդյուն չանցավ: Այն օգտագործվեց Ա. Մանուկյանի կողմից, երբ նա 1917թ. վերջին Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի փաստացի ղեկավարն էր, 1918թ. մայիսին Սարդարապատի հերոսամարտի գլխավոր կազմակերպիչն ու ոգեւնչողը, իսկ նույն թվականի հուլիսի 24-ից՝ Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի առաջին նախարարը:

Դիմադրական մարտերը Մուշ-Սասունում և Շապին-Գարահիսարում

1915թ. գարնանը սկսվում է Տարոնի հայ բնակչության մասնակի կոտորածը, որը գնալով ահագնանում է: Դաժանություններով հատկապես աչքի են ընկնում Մուսա բեյը և շեյխ Հազրաթը:

Վանում անհաջողության մատնվելուց հետո՝ երիտթուրքական իշխանությունները գործում էին չափազանց զգույշ: Նրանք զբաղված էին ռուսական բանակի առաջխաղացումը կասեցնելով և չէին շտապում իրականացնել Տարոնի հայության ջարդը: Երիտթուրքները գիտեին, որ քրդական անկանոն ստորաբաժանումներն առանց օսմանյան կանոնավոր զորամասերի և հրետանու աջակցության, ի գորու չեն կոտրել հայերի դիմադրությունը: Իշխանությունների գնահատմամբ, տարոնցիներն ունեին երկու հազար մարտիկ: Իրականում ինքնապաշտպանների ուժերն անհամեմատ քիչ էին:

Մուշում և շրջակայքում ստեղծված սպառնալից վիճակը և քրդերի կասկածելի ակտիվությունը չէին կարող չանհանգստացնել հայությանը: Հունիսի կեսերին Մուշում հրավիրվում է ներկայացուցչական ժողով: Մասնակիցները չեն կարողանում համաձայնության գալ, թե երբ և որտեղ պետք է սկսել զինված ելույթը: Ռ. Տեր-Մինասյանի կարծիքով դիմադրության հիմնական կենտրոնը պետք է լիներ Սասունը, ուր պետք է կենտրոնացվեին Մուշի և դաշտի զինված ուժերը: Փաստորեն, Մուշն իր շրջակա հայկական գյուղերով մատնվում էր բախտի քմահաճույքին:

Սասուն բարձրացած ուժերը մեկ ամիս շարունակ չնախաձեռնեցին որևէ նախապատրաստական գործողություն:

Հուլիսին ռուսական բանակի առաջխաղացման դադարեցումը հնարավորություն տվեց երիտթուրքական իշխանություններին զգալի ուժեր կենտրոնացնել և իրականացնել հայերի կոտորածը:

Առաջին հարվածը հասցվեց Մուշ քաղաքի հայկական թաղամասերին և դաշտի հայկական գյուղերին: 1915թ. հունիսի 26-ին Մուշի կառավարիչ Սերվերը հրամայում է քաղաքի հայությանը գաղթել, չնչոթարկվելու դեպքում՝ սպառնում է դաժան հաշվեհարդար տեսնել:

Հունիսի 27-ին Սերվերն իր մոտ է հրավիրում Մշո առաջնորդական տեղապահ Վարդան վարդապետին և հայտնում, որ քաղաքի հայության տարագրման համար տրվում է երկու ժամ: Հանդիպմանը ներկա էին Մուշ քաղաքից Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր

Խոջա Իլիասը և Վանի Ժանդարմական գումարտակի հրամանատար Զյազիմ բեյը: Նրանք Վարդան վարդապետին հավաստիացնում են, որ տարագրության ընթացքում կձեռնարկվեն բոլոր միջոցները հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար:

Ստանալով նման «հավաստիացումներ»՝ Վարդան վարդապետն առաջնորդարանում ժողով է գումարում, ինքնապաշտպանության կողմնակիցներից պահանջում է շղիմադրել և ենթարկվել իշխանությունների հրամանին: Նրա առաջարկը, սակայն, հանդիպում է Հաջի Հակոբ Կոտոյանի, Տիգրան Մկրտչյանի, Դերձակ Ավոյի, Լևոն Ասլանյանի և այլոց մերժումին: Նրանք վճռում են չենթարկվել իշխանությունների հրամանին և դիմադրել:

Հայկական թաղամասերն ամուր օղակվում են օսմանյան զորքերով, թուրքական և քրդական զինված ստորաբաժանումներով: Բերվում են լրացուցիչ 11 թնդանոթ և երկու հազար զինվոր: Հունիսի 28-ին սկսվում է Մուշի հայության ինքնապաշտպանությունը: Հրետանին անընդմեջ հրետակոծության է ենթարկում հայկական հինգ թաղամասերը: Այստեղ, տեղի 12 հազար բնակիչներից բացի, ապաստան էին գտել նաև շրջակա հայկական գյուղերի 10 հազար բնակիչներ:

Ալմա Յոհանսոնի վկայությամբ. «Հայերը իրենց տունեն դուրս չէին ելլեր, անոնք բոլորովին անշարժ կը սպասեին, միայն երբ զինվորները կը խուժեին ռմբակոծումներն ավերակի վերածած տուներն ներս, այն ատեն է, որ կը փորձեին դիմադրություն ցույց տալ կարելիին եղածի չափ ողջ մնալու համար»:

Ձորի թաղում հայ մարտիկներին հաջողվում է դիպուկ կրակոցներով ոչնչացնել թուրքական հրետանային հաշվարկը: Մինչև հունիսի 29-ը հակառակորդը որևէ շոշափելի արդյունքի չի հասնում: Անգնն տղամարդիկ ուշադրություն չդարձնելով թուրքական կրակին, արագորեն վերականգնում են ռմբակոծությունից վնասված կամ քանդված դիրքերը: Իրադրությունը կտրուկ փոխվում է, երբ թուրքերը չորս թնդանոթների կրակը կենտրոնացնում են Վերին թաղի վրա: Դրա հետևանքով դիրքերի մեծ մասն այն աստիճանի է ավերվում, որ մարտիկները նահանջում և կենտրոնանում են թաղի վերին մասում: Այստեղ՝ գիշերը, տեղի է ունենում դիմադրական ուժերի հրամանատարների՝ Լ. Ասլանյանի և Հ. Կոտոյանի խորհրդակցությունը: Նրանք վճռում են ուժերը կենտրոնացնել Ձորի թաղում, որը դառնալու էր դիմադրության կենտրոնը:

Հունիսի 29-ին մարտեր են տեղի ունենում Բրտի թաղում: Այստեղ, հա-

յերն ունենալով սակավաթիվ ուժեր, ամրանում են երկու տներում և կո-
վում մինչև ուշ երեկո: Թուրքական հրետանին ամբողջությամբ քարու-
քանդ է անում տները՝ փլատակների տակ թողնելով հայ մարտիկներին:

Հունիսի 29-ին պաշտպանական հիմնական մարտերը տեղի են ու-
նենում Ձորի թաղում: Հակառակորդն այս ուղղությամբ կենտրոնաց-
նում է գլխավոր ուժերը: Հրետանու անընդմեջ կրակը զգալի
կորուստներ է պատճառում հայ մարտիկներին:

Հունիսի 30-ին թուրքերն ու քրդերն ավելի մեծ ուժերով վերսկսում
են հարձակումը: Հրետանին շարունակում էր Ձորի թաղի հրետակո-
ծությունը: Ի վերջո հակառակորդին հաջողվում է ճնշել մշեցիների դի-
մադրությունը: Հայ մարտիկները, Հ. Կոտոյանի գլխավորությամբ,
արհաբար մարտնչում են մինչև վերջին փամփուշտը և կնքում իրենց
մահկանացուն:

Մշեցիների դիմադրությունը ճնշելուց հետո թուրքերն ու քրդերը քա-
ղաքում կոտորած են սկսում: Ա. Յոհանսոնի վկայությամբ, թուրք ոս-
տիկանները հրդեհում էին մանկատունը՝ հայ որբերի հետ միասին:
Ոստիկաններն առանձնահատուկ «հաճույք» են ստանում՝ կրակելով
վառվող մանկատան շենքում այս ու այն կողմ վագոդ և փրկության ելք
որոնող երեխաների վրա: Թուրք բարձրաստիճան սպաների խոստովա-
նությամբ՝ Մուշում իրենք ավելի ուժեղ դիմադրության էին սպասում:

Բացի Մուշ քաղաքից, ինքնապաշտպանական մարտեր են տեղի
ունենում նաև շրջակա հայկական գյուղերում: Այսպես, Կառեն գյուղի
բնակիչները, Ֆիդայի Մկրտչի ղեկավարությամբ, հուլիսի 11-ին մի ամ-
բողջ օր դիմադրում են թուրքերին: Սակայն ուժերն անհավասար էին,
և հակառակորդը ճեղքում է հայերի պաշտպանությունը և ներխուժում
գյուղ, սպանում բնակիչներին, և Կառենը ավերում:

Սուրբ Կարապետ վանքի շրջակայքի անտառներում գտնվում էին
մեծ թվով փախստականներ: Նրանց հետ հաշվեհարդար տեսնելու հա-
մար իշխանություններն ուղարկում են քրդական ջոկատներ: Հուլիսի
7-ին Իծանու ձորում տեղի է ունենում առաջին բախումը, որի ընթաց-
քում հայերը տալիս են զգալի թվով զոհեր: Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 8-ին,
հայերը անցնելով հակահարձակման, պարտության են մատնում հա-
կառակորդին: Քրդերը տալիս են 17 սպանված, որոնց թվում նրանց ցե-
ղապետներից մեկը՝ Աբդուլլահ բեյը:

Ընդհարումները ս. Կարապետի շրջանում շարունակվում են մինչև
1915 թ. հոկտեմբերի սկիզբը:

1915թ. մարտից սկսած՝ թուրքական կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումները և քրդական ջոկատները հարավից ուղղվում են Մասուն: Այստեղ կար մոտ 50 հազար հայ բնակչություն՝ ներառյալ այլ վայրերից ապաստանածները: Մասունի ինքնապաշտպանությունն իրականացնում էին 600 մարտիկներ: Հայերն ունեին մոտ 800 որսորդական և 150-200 մարտական հրացաններ:

Առաջին բախումները տեղի են ունենում ապրիլ-մայիս ամիսներին Խուլփի և Խիանքի շրջաններում: Օգտագործելով թվային գերակշռությունը՝ հակառակորդը հարկադրում է ինքնապաշտպաններին նահանջել Անդոկ. Մասունը դանդաղորեն օղակվում է:

Թուրքական հրամանատարություն, Մուշի հայության հետ հաշվեհարդար տնսնելուց հետո, ազատված ուժերը տեղափոխում է Մասուն՝ ուժերի թիվը հասցնելով 30 հազարի:

Հուլիսի 19-ին օսմանյան ուժերն անցնում են լայնածավալ հարձակման: Կենտրոնացնելով զգալի ուժեր՝ հուլիսի 23-ին, թշնամին գրավում է Անդոկ լեռան ստորոտին գտնվող Հրմոյի գոմերը, սրի քաշում բնակչությանը: Նման օրհասական և ծանր պայմաններում սասունցիները մարտնչում էին կատաղի հուսահատությամբ: Իրենց եղբայրների և ամուսինների հետ կռվում էին կանայք և աղջիկները՝ թշնամու վրա բարձունքից ժայռաբեկորներ գլորելով: Նման վճռական հակահարվածը հարկադրում է թուրք-քրդական ուժերին նահանջել և նույնիսկ զինադադար խնդրել՝ մարտադաշտից սպանված ու վիրավորված յուրայիններին հավաքելու համար:

Ա. Յոհանսոնի վկայությամբ, սասունցիների դիմադրությունից գագազած թուրքական հրամանատարությունը սկսում է լսադադ հայ բնակչության զանգվածային կոտորածները՝ մինչ այդ չտեսնված ու չլսված դաժանությամբ. «Այդ խժոժությունը նույնիսկ քյուրտերուն համար անմարդկային թվեցավ, որո հետևանքով անոնք մերժեցին սպանել կիներն ու մանուկները: Այդ բանը թուրքերը անձնապես կատարեցին»:

Չնայած սասունցիների համառ դիմադրությանը՝ հակառակորդը պաշարման օղակն օրեցօր ավելի ու ավելի էր սնդմում: Մասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը վճռում է. «Յուրաքանչյուրը իր զենքն ու փամփուշտը միասին առնել և տեղ կանգնի իր ընտանիքին: ... Անոնք, որ կը հաջողին պատսպարվել, թերևս հետագային բախտ ունենան վերադարձող կովկասյան ուժերը դիմավորելու»:

Այլ համոզման էր Կողբեցի Տիգրանը. «Եթե մենք հայրենիքը և ժողովուրդը սիրողներ ենք, պետք է, որ մնանք իրենց (ժողովրդի-Ռ. Ս.) հետ և մինչև վերջին շունչներս մեռնինք կամ ապրինք, բայց միշտ ժողովրդի հետ, անոր ճակատագրով»: Կողբեցի Տիգրանը հավատարիմ է մնում երդմանը և չի լքում ժողովրդին: Նա իր մահկանացուն կնքում է ջարդարարների դեմ մղած անհավասար պայքարում:

Անդոկի, Ծովասարի և Գեթինի լեռներում մարտերը շարունակվում են մինչև օգոստոսի 3-ը: Հակառակորդին հաջողվում է ճնշել դիմադրության հիմնական օջախները և բնակչության մեծ մասին սրի քաշել:

Երբ հայտարարվում է, որ Սասունի հայությունն ամբողջովին ոչնչացված է, Ա. Յոհանսոնի վկայությամբ. «Հիմա այլևս բոլոր երկրին մեջ մեկ հատ քրիստոնյա-շուն չմնաց ...»: Թուրքերին ապշեցրել էին սասունցիների անզիջում մարտերը, և բարձրաստիճան սպաներից մեկը խոստովանել էր Ա. Յոհանսոնին. «Ափսոս, որ մեր բանակին մեջ չեն այդ մարդիկ (սասունցիները-Ռ. Ս.)»:

1915թ. հունիսի 3-ի ընդհարումն առիթ էր սկսելու Ծապին-Գարաիսար քաղաքի հայկական թաղամասի հայության ինքնապաշտպանությունը: Թուրքերից կազմված ջոկատը շտապում է գրավել քաղաքի հարևանությամբ գտնվող հինավուրց բերդը: Հայերը կրակ են բացում և քշում թուրքերին: Գարեգին Պարոնվարդյանի գլխավորությամբ զինված հայերի մի խումբ գրավում է բերդը: Միաժամանակ, հայ մարտիկները, դիրքավորվելով սուրբ Փրկչաց թաղում՝ Վահան Նյուսիսյանի գլխավորությամբ, կազմակերպում են դիմադրություն՝ թույլ չտալով թուրքերին ներխուժել հայկական թաղամաս:

Ղուկաս Աղբար

Ծապին-Գարաիսարի ինքնապաշտպանությունը դեկավարելու համար կազմվում է Զինվորական խորհուրդ, որը գլխավորում է Ղուկաս Տեովլեթյանը (Ղուկաս Ախպար): Անդամներն էին՝ Վ. Նյուսիսյանը, Հմայակ Գարակյոզյանը, Գ. Պարոնվարդյանը, Ալեքսան Տագեսյանը և Խոսրով Մեծատուրյանը:

Հաշվի առնելով, որ քաղաքում ինքնապաշտպանության համար նպաստավոր պայմաններ չկան, որոշվում է

դիմադրության օջախ ընտրել Շապին-Գարահիսարից ոչ հեռու գտնվող բերդը: Բնակչությունը՝ 5062 հոգի, սկսում է տնդափոխվել բերդ: Նրանց են միանում քաղաքի մոտ գտնվող Ծիպեռ հայկական գյուղի բնակիչները:

Զինվորական խորհուրդը բերդը բաժանում է յոթ պաշտպանական դիրքերի, յուրաքանչյուրում 8-25 մարտիկ: Կար փոքրաթիվ պահեստագոր:

Հունիսի 5-ի վաղ առավոտյան, երբ բերդը շրջապատված էր թուրքական 2500 զինվորներով, Սեբաստիայի վալին առաջարկում է հանձնվել և գաղթել:

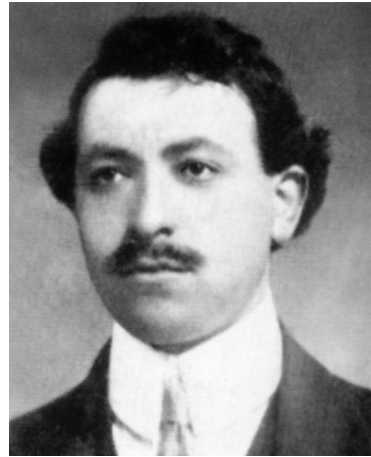
Շապինգարահիսարցիները մերժում են հետևյալ խոսքերով. «Մենքն ինչու երկու ձև կա՝ պատվավոր և անպատիվ, թող աշխարհ ըսե, թե շապինկարահիսարցիք պատվով մեռան»: Մերժում ստանալով՝ հակառակորդը սկսում է հրետակոծությունը:

Հրետանու հայտնվելը ճնշող տպավորություն է թողնում բնակչության վրա: Այն փարատելու համար դպրոցական երգչախումբն ուսուցչի ղեկավարությամբ սկսում է հայրենասիրական երգեր երգել: Նրանց է միանում ողջ բերդը, իսկ դիրքերից լսվում են «Կեցցե Անդրանիկը» և «Կեցցե Շապին-Գարահիսարի փառքը» բացականչությունները: Միաժամանակ Ղ. Տեովլեյանը շրջում է դիրքից դիրք՝ խրախուսելով մարտիկներին, հրահանգելով նրանց խնայել փամփուշտները, իսկ ինքնաշեն նռնակներն օգտագործել միայն ծայրահեղ դեպքում:

Բնակչությունը, հիմնականում կանայք, վտանգելով իրենց կյանքը, գիշերով գաղտագողի իջնում էին քաղաք, հայկական թաղամասից հավաքում պարեն և բերդ բարձրացնում: Այն բանից հետո, երբ հակառակորդն ամուր օղակում է բերդը, այլևս հնարավոր չի լինում իջնել հայկական թաղամաս:

Հայկական ինքնապաշտպանությունը ճեղքելու նպատակով Էրզրումից բերվում է 600 զինվոր, չեթեական ջոկատ և մեկ թնդանոթ:

Հունիսի 10-ից 16-ը հակառակորդն անընդհատ հրետակոծում է բերդը և գրոհում հայկական դիրքերը: Այդ մարտերի ընթացքում երկու կող-

Վահան Զյունսյան

Արամ Յաչկազ

մերն էլ զգալի կորուստներ են ունենում: Մարտիկներին ոգևորելու նպատակով կռվի ամենաթեժ պահին հայտնվում էր աշակերտական նվագախումբը և հայրենասիրական մեղեդիներով ոգևորում մարտիկներին:

Հունիսի 20-ին օսմանյան ուժերն անցնում են լայնածավալ հարձակման: Դա նպատակ ուներ առավել վտանգված դիրքերում հնարավորություն չտալ հայերին պաշտպանական այլ տեղամասերից ուժեր կենտրոնացնել: Հակառակորդին՝ թվով 200 զինվորների, հաջողվում է ճեղքել պաշտպանություն-

նր և մոտենալ բերդի դռանը: Այդ ծանր պահին, 14-ամյա Հմայակ Թևեքեյյանի նետած նռնակը կասեցնում թշնամու առաջխաղացումը: Օգնության հասած մարտիկները կրակ են բացում հակառակորդի վրա: Կանայք և աղջիկները թուրք զինվորների վրա բարձունքից քարեր և ժայռաբեկորներ են գլորում: Ինքնապաշտպաններից 50 հոգի զոհվում են, որոնց թվում նաև քաջարի Հ. Թևեքեյյանը:

Այդ խայտառակ պարտությունից հետո թուրքական հրամանատարությունը չի համարձակվում դիմել նոր գրոհների և բավարարվում է բերդի և հայկական դիրքերի հրետակոծությամբ:

Չնայած հաղթանակին՝ իրադրությունը մնում էր սպառնալից: Հունիսի 23-ին մնացել էր միայն պարենի 3 օրվա պաշար: Զինվորական խորհուրդը վճռում է՝ քանի դեռ սովը ուժասպառ չի արել մարդկանց, ճեղքել հակառակորդի պաշարումը: Միաժամանակ ընդունվում է չափազանց ծանր որոշում. ովքեր ի վիճակի չեն մասնակցելու գործողությանը, պետք է մնան բերդում:

Հունիսի 26-ին տեղի է ունենում պաշարումը ճեղքելու առաջին փորձը, որն ավարտվում է անհաջողությամբ:

Հունիսի 29-ի ուշ գիշերը, մոտ 1000 հոգուց բաղկացած հայերի ջուկատը, մի քանի ուղղություններով գրոհում է բերդը շրջափակած թուրքական ուժերի վրա: Ծանր մարտերով ինքնապաշտպաններին հաջողվում է անցնել հակառակորդի երկու արգելափակիչ գոտիները: Երրորդին մոտենալիս, հայերը զգում են, որ թշնամին վերախմբավորել

է ուժերը և ավելի կազմակերպված դիմադրություն է ցույց տալիս: Օգտագործելով ինքնաշեն նռնակները, հայ մարտիկներին հաջողվում է հաղթահարել նաև երրորդ, ապա չորրորդ արգելագոտիները: 870 հայերի հաջողվում է ճեղքել և դուրս գալ թուրքական շրջապատումից:

Շապինգարահիսարցիների հաջող ձեռնարկից զազազած՝ թուրքական հրամանատարությունն իր ողջ կատաղությունը թափում է բերդում գտնվող բնակչության վրա: Մայրերին երեխաների հետ նետում են քարափից, կանանց մի մասին բռնի տանում են հարեմներ:

Միաժամանակ խուզարկվում են Շապին-Գարահիսարի հունական թաղամասը՝ փնտրելով թաքնված հայերին: Հույների տներից դուրս են բերում 600 հայ կանանց ու երեխաների: Նրանք մահապատժի են ենթարկվում՝ իրենց թաքցնող հույների հետ միասին: Ողջ են մնում միայն մի քանի երեխաներ:

Թուրքական հրամանատարությունը կազմակերպում է օղակումից դուրս պրծած հայերի հետապնդում: Հայկական ջոկատներից մեկը՝ Վ. Հյուսիսյանի գլխավորությամբ, կարողանում է հասնել Փոքր Կետախոր կոչվող լեռան վրա գտնվող անտառը: Այստեղ ջոկատը բաժանվում է փոքր խմբերի, հուսալով, որ այդ կերպ մոլորության մեջ կզգեն հակառակորդին: Անհավասար մարտերում զոհվում են Դ. Տեովլեքյանը, Վ. Հյուսիսյանը և ուրիշներ: Երջակայքում գտնվող հունական գյուղերի մատույցներում դարաններ են դրվում, իմանալով, որ հայերը սննդամթերքի կարիք ունենալով, կմտնեն հունական գյուղերը: Եվ իսկապես, հայկական ուժերի մի մասն ընկնում է այդ ծուղակները: Մարտիկների մեծ մասը զոհվում է: Մյուսներից հաջողվում է ապաստանել մոտակա լեռներում և շարունակել դիմադրությունը:

1916թ. ապրիլին Շապին-Գարահիսար այցելած գերմանացի կապիտան Վերներ ֆոն Շուլլենբերգի (հետագայում՝ 1934-1941թթ. Գերմանիայի դեսպանը ԽՍՀՄ-ում: 1944թ. մասնակցել է Ա. Հիտլերի դեմ իրականացված անհաջող մահափորձին, որի համար ենթարկվել է մահապատժի) վկայությամբ, ինքնապաշտպանությունից գրեթե մեկ տարի անց բերդում կարելի էր տեսնել. «Շորերի պատառիկներ, գանգեր և մարդկային այլ մնացորդներ: Տեսարանն այնքան տհաճ էր, որ իմ մահմեղական ծառան խնդրեց հեռանալ ամբողջից, քանի որ այդ ամենին այլևս չի կարող դիմանալ»:

Յոզդատ գավառի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությունը

1915 թ. ապրիլի 30-ին Յոզդատի կայմական Քեմալ բեյը հրամայում է Չաթ գյուղի բնակչությանը երկու օրվա ընթացքում իշխանություններին հանձնել ունեցած զենքը: Բնակիչների շրջանում տարակարծություն է առաջանում: Ինքնապաշտպանության կողմնակիցները բարձրանում են Ազ-Դաղ լեռը: Դրանից անմիջապես հետո թուրքական զորքը և մահմեդական ջոկատները հարձակվում են գյուղի վրա: Բնակչությանը քշում են Աղեորեն կոչվող ձորը և բլուրին կոտորում: Ազ-Դաղ են բարձրանում նաև շրջակա հայկական գյուղերի բնակիչները: Նրանցից կազմվում է մարտական խումբ՝ Արամ Չավուշի գլխավորությամբ:

Մեղրակ Չավուշի գլխավորությամբ հայ մարտիկները գրոհում են Չաթ գյուղում ամրացած հակառակորդի վրա, սակայն անհաջողության մատնվելով նահանջում են: Առավել արդյունավետ է լինում Սրբրիսու կոչվող ձորում ոստիկանական ջոկատի վրա կատարած հարձակումը: Հայ մարտիկներին օժանդակում են կանայք և աղջիկները: Հակառակորդը, 12 սպանված թողնելով, խուճապահար փախչում է:

Թուրքական իշխանությունները, գազազած հայերի հանդուգն հարձակումներից, նրանց դեմ են ուղարկում խոշոր ռազմական ուժեր: Ազ-Դաղի վրա էին ամրացել մոտ 1200 հայեր: Մի քանի ամիս տևած կատաղի մարտերից հետո հայ մարտիկներից ողջ են մնում ընդամենը 500 հոգի: Նրանց մի մասը զոհվում է հետագա մարտական ընդհարումների ժամանակ:

Սկսած 1916 թ. դեկտեմբերից Ազ-Դաղում հավաքվում են 400 հայեր՝ Արամ Չավուշի և Հաճի բեյի գլխավորությամբ: Նրանք իրենց պայքարը շարունակում են նաև 1917 թ. ընթացքում:

Հայկական Պուրն Գշլա, Էյլենճե և Գուրմ Գույու գյուղերի մոտ ութ հազար բնակչությունն ինքնապաշտպանության համար ընտրում է Գուրմ Գույու գյուղը: 1915 թ. հուլիսի սկզբներին տեղի ունեցավ առաջին բախումը թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասերի, նրանց միացած մահմեդական ջոկատների և հայ ինքնապաշտպանների միջև: Հայերի դիմադրությունը ղեկավարում էին Աթխողոմ Առաքելյանը և Հաճի Պեյ Փափազյանը: Հակառակորդի բոլոր գրոհները ետ են մղվում:

Հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելու և ուժերը համարելու նպա-

տակով, իշխանությունները ոտքի են հանում Պուրուն-Էորեն չերքեզական գյուղի բնակիչներին: Վերջիններս, թալանի ակնկալիքով, պատարաստականություն են հայտնում:

Նրանց գրոհը նույնպես անհաջողության է մատնվում: Հայ մարտիկները կազմակերպված դիմադրություն են ցույց տալիս: Չերքեզները, 35 սպանված տալով, փախչում են:

Թուրքական հրամանատարությունը շտապ կարգով հրետանի է բերում և միայն դրանից հետո կարողանում է ճեղքել հայերի պաշտպանությունը: Ինքնապաշտպանների և խաղաղ բնակչության մեծ մասը կոտորվում է:

Սուևտիայի հայության հերոսամարտը Ֆրևտրճագի և Ուրֆայի գոյամարտերը

1915թ. հուլիսի վերջերին երիտթուրքական իշխանությունները Սուևտիայի հայությանը հրահանգում են տարագրվել: Սուևտիան գտնվում է Միջերկրական ծովի առափնյա շրջանում, բաղկացած էր վեց հայկական գյուղերից՝ Քեպուսին, Վագրֆ, Հաճի Հապիպի, Յողունօլուք և Բիթիաս: Բնակիչների մեծ մասը վճռում են չենթարկվել, այլ բարձրանալ մոտակա Մուսա լեռը՝ իրենց հետ տանելով անհրաժեշտ իրեր և ընտանի կենդանիներ: Միայն Քեսապի 8-10 ընտանիքներ, Պիթիասի և Հաճի Հապիպիի բնակիչների զգալի մասը, հավատալով իշխանությունների սին խոստումներին, ենթարկվում են տարագրության: Հալեպի ավստրո-հունգարական հյուպատոս Դանդիինին 1915թ. հոկտեմբերի 25-ին հայտնում է, որ Սուևտիայից արտրվածները՝ թվով 3 հազար հոգի, կոտորվում են օսմանյան գորքերի կողմից:

Մինչև օգոստոսի 3-ը օսմանյան իշխանությունները մի քանի անգամ «հիշեցնում» են սուևտիահայությանը, որ պետք է տեղահանվեն: Սակայն հայերը ուշադրություն չեն դարձնում և տեղագին նախապատրաստվում են ինքնապաշտպանության: Լեռ էին բարձրացել Սուևտիայի հայկական վեց գյուղերի 6311 բնակիչներից 4231-ը:

Հայերը ճամբարում են Մուսա լեռան երեք տարբեր շրջաններում: Նրանցից յուրաքանչյուրում ընտրվում են առանձին զինվորական մարմիններ: Փաստորեն, սկզբնական շրջանում սուևտիահայերի զինական ուժը մասնատված էր, չկար պաշտպանական գործողությունները կարգավորող և ղեկավարող մեկ միասնական մարմին: Այդ ամենը հղի էր յուրջ հետևանքներով և կարող էր վտանգել ինքնապաշտպանությունը:

Սուևտիահայությունն ուներ սակավ քանակությամբ զենք և զինամթերք: Կար մոտ 600 որսորդական, 95 «Գրա», 11 «Մաուզեր» և այլ սիստեմի հրացաններ:

Ձենք կարող էին կրել մոտ 800 հոգի, սակայն զենքի անբավարար քանակության պատճառով մարտերին մասնակցում էին 400-ից 500 հոգի: Որսորդական հրացանները մարտերում գրեթե չօգտագործվեցին, քանի որ անընդհատ տեղացող անձրևների հետևանքով գրեթե անգործածելի էին դարձել:

Անտիոքի երիտթուրքական իշխանությունները սուևտիահայերի

դեմ կենտրոնացնում են երեք հազարի հասնող կանոնավոր բանակ և մինչև չորս հազարի հասնող մահմեդականներից կազմված ուժեր:

Օգոստոսի 7-ին, իսկ ըստ Հաբեթ Իսկենտերյանի՝ 8-ին, տեղի է ունենում առաջին մարտը: Թուրք զինվորները, մոտ 200 հոգի, առանց պատշաճ հետախուզության, առաջանում են դեպի հայկական դիրքերը: Թուրք սպաները պարծեցել էին, որ մեկ օրում հաշվեհարդար կտեսնեն հայերի հետ: Սակայն սուլտիահայերի թևային և ճակատային կրակով հակառակորդի գրոհը հետ է մղվում: Օգոստոսի 10-ի վաղ առավոտյան 1500-ից ավելի թուրք զինվորներ, օգտվելով մառախուղից, աննկատ մտնենում են հայկական դիրքերին և անսկնկալ հարձակումով գրավում: Հայերը նահանջում և ամրանում են պաշտպանական երկրորդ գծում:

Հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը ձայնողելու գործում բացառիկ է Պետրոս Գալստյանի քաջությունը: Նրան հաջողվում է դիպուկ կրակոցներով ոչնչացնել թուրք հինգ հրետանավորներից չորսին: Ապա ինքնապաշտպաններն անցնելով հարձակման՝ ստիպում են թուրքերին նահանջել:

Առաջին ընդհարումների վերլուծությունը բացահայտեց հայկական պաշտպանության մեջ տեղ գտած թերությունները, որոնցից առաջինն ու ամենագլխավորը՝ միասնական հրամանատարության բացակայությունն էր և ուժերի ցրվածությունը: Ուստի, օգոստոսի 11-ին բնակչությունը և ամբողջ ուժերը կենտրոնացվում են մեկ վայրում՝ Տամալճրզում: Այն գերիշխող և դիմադրության համար առավել հարմար դիրք ուներ: Կազմվում է վարչական մարմին, որի անդամներն էին՝ Տիգրան Անդրեասյանը (նախագահ), Հեթում Ֆիլյանը, Սահակ Անտերյանը, Միքայել Կեկեճյանը, Խաչեր Մարտիրոսյանը, Հաբեթ Իսկենտերյանը, Մովսես Տեր-Գալուստյանը և ուրիշներ՝ թվով 16 հոգի: Ռազմական ղեկավար դարձավ Եսայի Յաղոբյանը:

Ինքնապաշտպանական ուժերը բաժանվում են 43 տասնյակի՝ իրենց հրամանատարներով: 10-12 տարեկան երեխաները կատարում են կապավորի դեր: Առանձնացվում է պահեստագործ:

Օգոստոսի 19-ին հակառակորդը մի քանի ուղղություններով անցնում է լայնածավալ հարձակման: Թուրքական հրետանու կրակը զգալիորեն նպաստում է նրանց առաջխաղացմանը: Ծանր կորուստների գնով թշնամուն հաջողվում է ընդհուպ մոտենալ հայկական դիրքերին և տեղ-տեղ ձեռնմարտի բռնվել: Կովին մասնակցում էին նաև հայ կանայք, որոնք թշնամու վրա գլորում են ժայռաբեկորներ:

Կատաղի և երկարատև մարտերից հետո, զգալի կորուստներ կրած հակառակորդի սպաները, որոշում են դադարեցնել հարձակումը և վերսկսել օգոստոսի 20-ին: Դա հնարավորություն տվեց սուևտիահայերին վերախմբավորել ուժերը, օգտագործել խավարը և անակնկալ գրոհել: Հայերի հանդուգն ձեռնարկն ավարտվեց հաջողությամբ: Թշնամին չդիմանալով՝ փախուստի դիմեց: Մարտադաշտից հայերը հավաքեցին «Մաուզեր» սիստեմի յոթ հրացան և 2500 պահուսակ փամփուշտ:

Օգոստոսի 19-ին Հալեպի ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեկսոնը հաղորդում է, որ Սուևտիայի հայերն արդյունավետ դիմադրություն են ցույց տալիս թուրքերին: Իսկ Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյոսլերը սեպտեմբերի 3-ին հաղորդում է, որ Անտիոքի երիտթուրքական իշխանությունները եռանդուն միջոցների են դիմում Մուսա Լեռան վրա ապաստանած հայերին պատժելու համար: Քանի որ տեղանքը դժվարամատչելի էր, և զորքերը վատ էին մարզված, այդ իսկ պատճառով էական հաջողություն չի գրանցվում: Միայն առաջին օրը մղված մարտի ընթացքում թուրքերն ունենում են 30 վիրավոր:

Չնայած մարտական հաջողություններին՝ իրադրությունը մնում էր սպառնալի: Լեռան վրա ապաստանած հայերին սպասվում էր սուվամահություն: Բացի այդ, հակառակորդը լրացուցիչ ուժեր էր բերել, զորքի թվաքանակը հասցրել էր 15 հազարի: Սուևտիահայերի համար փրկության միակ ելքը Միջերկրական ծովն էր, որտեղ պարենկություն էին անում բրիտանական և ֆրանսիական ռազմանավերը: Նրանց ուշադրությունը գրավելու նպատակով՝ հայերը պատրաստում են երկու դրոշակ: Առաջինի վրա ասեղնագործված էր մեծ կարմիր խաչ, իսկ մյուսի վրա անգլերեն գրված էր. «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են»: Երկու դրոշակներն ամրացվում են այնպիսի տեղերում, որպեսզի նկատելի լինեն ծովից: Անհաջողությամբ է ավարտվում մի խումբ լողորդների Ալեքսանդրեթ հասնելու փորձը: Արհեստավորներին հանձնարարվում է լաստեր պատրաստել՝ վտանգավոր իրավիճակի դեպքում բնակչությանը դրանցով կիպրոս տեղափոխելու համար:

Մի շարք անհաջողություններից գազազած թուրքական հրամանատարությունն այլևս ակտիվ ռազմական գործողությունների չի դիմում և ավելի է սեղմում պաշարման օղակը՝ վճռելով ինքնապաշտպաններին սովի մատնել:

Օգոստոսի վերջերին, հանկարծ մշուշի միջից, ծովափից բավակա-

նին հեռու, երևում է հայերի կողմից այդքան երկար սպասված նավը: Այդ մասին Տ. Անդրեասյանը հետևյալ վկայությունն է թողել իր հուշերում. «Մշուշի մեջքն հանկարծ մարտանավ մը երևցեր էր, որ սակայն դժբախտաբար կոնակը դարձուցեր էր արդեն՝ մեզմե նկատվելի առաջ: Հույսն ու հուսահատությունը իրարու խառնվեցան այդ րոպեին: Անմիջապես բլուրներու վրա բազմաթիվ դրոշակներ պարզվեցան, խարույկներ վառվեցան ու բարձրակոչ աղաղակներ բարձրացան, բայց իզուր: Նավը խուլ և անտարբեր շարունակեց ընթացքը դեպի Իսթենտերուն (Ալեքսանդրեթ-Ռ. Ս.)՝ իր ետևը թողելով 4000-է ավելի հուսալսաբ սրտեր, որոնք ակնապիշ կը դիտեին անոր ետևեն տխուր ու դառնագիծ»:

Սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական «Գիշեն» հաժանավն անսպասելիորեն հայտնվում է Մուսա լեռան ափամերձ ջրերում: Նկատելով հայերի ազդանշանները՝ 2-րդ կարգի կապիտան Բրիստը հրամայում է կապ հաստատել նրանց հետ: Ռազմանավ բարձրացած Խաչեր Տումանյանը նավապետից օգնություն է խնդրում: Բրիստն առաջարկում է սպասել ութ օր, որպեսզի ինքը կարողանա կապվել հրամանատարության հետ և հայերին հայտնել որոշումը :

Նավապետը տեղեկանալով, որ Զեպուսիեում գտնվում են թուրքական զորամասեր և զինապահեստ, հրետակոծության է ենթարկում դրանք: Ֆրանսիական հաժանավի անսպասելի հայտնվելը հարկադրում է թուրքական հրամանատարությանը շտապ գործողությունների դիմել: Նրանց մտահոգում է, որ Միջերկրական ծովի ափամերձ շրջանում Անտանտը կարող է հենակետ ձեռք բերել, ուստի թուրքերը վճռում են վերջնականապես հաշվեհարդար տեսնել հայերի հետ:

Սեպտեմբերի 7-ին հակառակորդը ձեռնարկում է լայնածավալ և հուժկու հարձակում, որը շարունակվում է մինչև երեկո: Սակայն թուրքերը ոչ մի արդյունքի չեն հասնում: Այդ մարտի ժամանակ սուետիահայերը, «ներգելով ու իրար հետ կատակելով մարտնչում էին կատաղած թշնամու դեմ»:

Սեպտեմբերի 9-ին թուրքական հրամանատարությունը ձեռնարկում է նոր հարձակում: Մարտին ակնատեսն նավապետ Բրիստը վկայում է. «Թուրքական հորդաները ուղղակի ծով էին կազմել և կատաղած ալիքների նման առաջ էին գալիս. հրետանին (թուրքական-Ռ. Ս.) արագ կերպով կրակում էր»: Նա նկատում է, թե ինչպես հայերիտասարդներից մեկը անվախ մարտի է բռնվում հակառակորդի հետ՝ սպանելով նրանցից երեքին, այդ թվում հրամանատարին: Հան-

դիպելով սուետիահայերի անսպասելի և հուժկու հակահարվածին. «Թուրքերը երկչուտ նապաստակների նման կրունկ առնում, փախչում են: Եթե խնդիրը միայն այդ ուժերին մնացած լիներ, անկասկած հայերը բոլորին ջարդ ու փշուր արած, պիտի փակցնեին: Բայց երթալով՝ թուրքական հրետանին սաստկացավ, կրակը դարձավ խիստ, արագ ... Ծորջս նայեցա, տեսա քովս կանգնած պաշտոնյաներս, կամբջակի վրա հավաքված նավաստիները, արտասուքը աչքներին, դողդողում են սուրբ վրեժխնդրությամբ լցված՝ նշանի սպասում, որ առաջ մղվեին ... այդ ժամանակ էր, որ հրաման արձակեցի՝ «կրակ»: Օգտվելով ֆրանսիական հրետանու աջակցությունից, հայ մարտիկներն անցնում են հակահարձակման և գլխովին ջախջախում թուրքերին: Նավապետ Բրիտնի խոստովանությամբ. «Դեռ այդպիսի խայտառակ և ամոթահար փախուստ կովի դաշտից ոչ տեսած էի, ոչ կարդացած»:

Սեպտեմբերի 10-ին հասնում է բաղձալի օգնությունը: Անտանտի ռազմաճակատները կրկին հրետակոծության են ենթարկում հակառակորդի դիրքերը: Դրանից օգտվելով, Ե. Յադուբյանի հրամանատարությամբ մի խումբ մարտիկներ, հարձակվում և ջախջախում են թուրքական մի գորաջոկատ:

Տ. Անդրեասյանը հանդիպում է փոխծովակալ Դարտրինգ դյու Ֆուրնեի հետ: Վերջինս, «չունենալով իր կառավարության համաձայնությունը, ստացած լինելով անգլիացիների մերժումը՝ մուսալեռցիներին կիպրոս տեղափոխելու», սեպտեմբերի 12-ից սկսում է հայերի տարհանումը: Այդ աշխատանքները ղեկավարում է «Դեզե» հաժանավի հայազգի սպա Տիգրան Թեքեյանը:

Երկու օրվա ընթացքում կանայք, երեխաները և ծերունիները տեղափոխվում են նավերը: Տղամարդիկ այդ ժամանակ շարունակում էին մնալ դիրքերում՝ ապահովելով յուրայինների անվտանգ տարհանումը: Ընդհանուր առմամբ փրկվում են 4058 սուետիահայեր, որոնք տեղափոխվում են Եգիպտոսի Պորտ-Սաիդ քաղաքը:

Հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունն իր արտացոլումն է գտել ավստրիացի նշանավոր գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» գեղարվեստական բարձրարժեք վեպում:

Ֆրնտրճագի ինքնապաշտպանությունը

Ֆրնտրճագ հայկական գյուղը գտնվում էր Տավշան լեռան ստորոտին, Բազարճրզ կոչված հովտում, Մարաշից մոտ 23 կմ հարավ-արևմուտք: Գյուղն ուներ 550 տուն, 3 հազար բնակիչ, որոնցից 2200 հայ: Ֆրնտրճագն իր անառիկ դիրքի համար կոչվում էր նաև Փոքր Ձեյթուն: Այստեղ էին գտնվում 22 զեյթունցիներ՝ Նշան Նորաշխարհյանի և Փանոս Հաճընյանի զլխավորությամբ:

Տեղի բնակիչներն ականատեսն էին Ձեյթունի արքայի և գիտակցելով, որ իրենք նույնպես նույն բախտին են արժանանալու, որոշում են դիմել ինքնապաշտպանության: Նրանք աջակցություն են խնդրում անակնկալ հայտնված զեյթունցիներից: Նրանք սկզբում հրաժարվում են՝ պատճառաբանելով, որ թուրքական ուժն ավելի հզոր է, իսկ իրենք չունեն անհրաժեշտ քանակությամբ զենք, զինամթերք և մարտական ուժ: Սակայն ի վերջո, տեղի են տալիս ֆրնտրճագցիների խնդրանքներին, վճռում են մնալ և մասնակցել ինքնապաշտպանությանը:

1915 թ. հունիսին Ֆրնտրճագ է գալիս երիտթուրքական իշխանությունների պաշտոնյան և պահանջում է հանձնել զենքը և հայտնել զեյթունցիների գտնվելու վայրը:

Գյուղացիները «պատրաստակամությամբ» հանձնում են հիմնականում որսորդական հրացանները, սակայն մերժում են հայտնել զեյթունցիների գտնվելու վայրը:

Ձեյթունցիները տեղեկանալով, որ իրենց պատճառով Ֆրնտրճագի բնակիչները կարող են բռնությունների ենթարկվել, որոշում են հեռանալ: Սակայն գյուղի ղեկավարությունը կրկին խնդրում է նրանց մնալ: Ի վերջո զեյթունցիները տեղի են տալիս:

Ֆրնտրճագի վրա առաջին հարձակումը տեղի է ունենում հուլիսի 6-ին: Հայերը ջախջախում են ոստիկանական ջոկատը, որը նահանջում է՝ մարտադաշտում թողնելով 30 հրացան և զգալի քանակությամբ փամփուշտ: Ոստիկանական ջոկատի երևալը ազդանշան եղավ ֆրնտրճագցիների համար՝ նախապատրաստվող տեղահանման մասին: Դա հարկադրում է Ֆրնտրճագ տեղափոխվել երկու հայկական գյուղերի՝ Տերե-Քեռի (850 բնակիչ) և Քիշիֆլի (450 բնակիչ) հայությամբ:

Ֆրնտրճագի պաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվում է ինքնապաշտպանական մարմին, որի անդամներն էին Մինաս և Խաչիկ Գալայճյանները, Վարդավար Քեահեայանը, Հովսեփ և Նազա-

րնթ Գոճանյանները: Մշակվում է գործողությունների հետագա ծրագիր: Առաջին հերթին ոչնչացվում են հարևան թուրքաբնակ գյուղերի ռազմական հենակետերը: Մարտական ուժերը բաժանվում են երեք մասի: Առաջինը մնում է գյուղում, երկրորդը պետք է հսկեր Ֆրնտրճագի մատույցները, իսկ երրորդը փորձելու էր անցնել Մարաշ: Վերջին մտադրությունը չի հաջողվում իրականացնել ուժերի անբավարարության պատճառով: Անգլեն բնակչությանը հանձնարարվում է կառուցել պաշտպանական ամրություններ և փորել խրամատներ: Չի հաջողվում կապ հաստատել Մարաշի հնչակյանների հետ:

Հուլիսի 31-ին տեղեկություն է ստացվում, որ կալիպ բեյը, մոտ երեք հազարանոց զորքով, շարժվում է Ֆրնտրճագ:

Կովից առաջ պատարագ է մատուցվում, որից հետո համազյուղացիներին է դիմում ուսուցիչ Խաչիկ Գալայճյանը. «... հայ ազգը դարերի վեր ամեն օր կը փճանար, բայց այս անգամ անոր գոյութեան սպառնացող վտանգը շատ ավել մեծ է, և մենք՝ այս մարտիրոս ցեղի գավակներս, ուխտած ենք կովել և մեռնել հոս, մեր հայրենի բունի մեջ: ...ինքնապաշտպանութեան պիտի դիմենք, մենակ ենք և մեզ օգնութեան գալիք ոչ մի հայ մնացեր է: Հայրենիքի անշեջ սերը և ազատութեան վեհ ու նվիրական գաղափարն է, որ մեզ կը հարկադրեն մղել վաղվա օրհասական պայքարը, ճակատամարտը»: Մարտիկները վերջին հրաժեշտն են տալիս մերձավորներին և հարազատներին և դիրքավորվում:

Ֆրնտրճագը բաժանվում է վեց պաշտպանական շրջանների: Հարավ-արևմտյան դիրքերը զբաղեցնում են տերեքնոյցիները՝ Հովհաննես Տեր-Վարդանյանի և Եսայի Քեհյանի գլխավորությամբ: Ֆրնտրճագիները և զեյթունցիների մի մասը դիրքավորվում են գյուղի հարավային կողմում: Չեյթունցիների մի խումբ՝ Փանոս Չազրյանի հրամանատարությամբ, ամրանում է դպրոցում և եկեղեցու մատույցներում, իսկ Մեսրոպ Չոլագյանի խումբը՝ նրանց միջև: Օսմանյան կանոնավոր բանակի զորամասերին և թուրքական անկանոն ստորաբաժանումներին դիմագրավում էին 500 հայ մարտիկներ՝ զինված 250 հրացաններով և այլ զենքերով:

Ինքնապաշտպանական կռիվներն սկսվում են հուլիսի 31-ին (ըստ Լ. Նորաշխարհյանի՝ հուլիսի 26-ին - խմբ.): Հիմնական մարտական գործողությունները ծավալվում են օգոստոսի 1-ից: Հակառակորդը հարձակվում է երկու ուղղությամբ՝ արևմտյան և հարավային: Թուրքական

հրետանին անընդմեջ ռմբակոծում է հայկական դիրքերը: Մարտի ընթացքում կանայք և երեխաները յուրայիններին մատակարարում էին զինամթերք և ջուր:

Ֆրնտրճագի ինքնապաշտպանության կարևոր տեղամասերից էր Չեչիր-տօր կամ Չարշը-տար լեռան գագաթի վրա գտնվող դիրքը: Այստեղ ամրացել էր 35 մարտիկ՝ Խ. Գալայճյանի հրամանատարությամբ: Գիտակցելով այդ դիրքի կարևորությունը՝ հակառակորդը հրետանու և գնդացիորդների ողջ կրակն ուղղում է նրա վրա: Հայ մարտիկները յոթ ժամ դիմագրավում են, սակայն զգալի կորուստները նրանց ստիպում է նահանջել:

Օսմանյան զորքը, զարգացնելով հաջողությունը, կարողանում է ինքնապաշտպաններին մեկը մյուսի ետևից դուրս մղել դիրքերից: Մարտիկները և բնակչությունը ամրանում են եկեղեցում և հարակից տներում: Զինելով բնակչությանը կացիներով, դանակներով և նույնիսկ քարերով, փորձ է արվում ճեղքել օղակումը, սակայն՝ ապարդյուն: Զինվորները և անկանոն ջոկատները ոչ միայն ետ են մղում հայերին, այլև սկսում են բնակչության կոտորածը: Սպանող դադարեցվում է միայն կալիպ բեյի հրամանով:

Զարդարարներին դիմադրություն են ցույց տալիս դպրոցում և եկեղեցում ամրացած զեյթունցիները: Նրանք ծանր կորուստներ են պատճառում հակառակորդին: Թուրքերը, չցանկանալով նոր զոհեր տալ, հրդեհում են շինությունները: Հայ քաջորդիները կրակի բոցերում կենքում են իրենց մահկանացուն: Ի վերջո ,օգոստոսի 2-ին ավարտվում է Ֆրնտրճագի ինքնապաշտպանությունը: 91 երիտասարդների գնդակահարեցին, 100-ից ավելի տղամարդկանց տարան Մարաշ, ուր ողջ ողջ այրեցին: Հայերի կորուստը կազմում էր 2050 հոգի: Մի խումբ զեյթունցիներ՝ Արամ Չոլագյանի գլխավորությամբ, ճեղքում են շրջապատման օղակը և հեռանում Ամանոսի լեռները: Ողջ մնացած բնակչությունը արքորվում է: 1918 թ. վերջերին միայն 674 հոգի, հիմնականում կանայք և երեխաներ, վերադարձում են Ֆրնտրճագ:

1915թ. նոյեմբերի 8-ին Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Բ. Հոլվեգին ուղղված զեկուցագրում Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյուսլերը հայտնում է, որ Ֆրնտրճագի հայության դիմադրության հիմնական պատճառը իշխանությունների դաժանություններն էին:

Երիտթուրք ջարդարարների դեմ հերոսական ինքնապաշտպանության է դիմում Ուրֆա (Եդեսիա, Ուռհա) քաղաքի հայկական թաղամա-

սի բնակչությունը: Քաղաքի 100 հազար բնակչից 35 հազարը հայեր էին:

Սեպտեմբերի 29-ի առավոտյան թուրքական ոստիկանության հետ ընդհարումն առիթ է դառնում սկսելու Ուրֆայի հերոսամարտը: Հայերին «ի զեն» կոչելով դողանջում են հայ առաքելական եկեղեցու զանգերը:

Օտարերկրացի ականատեսը վկայում է. «...հայկական եկեղեցու մեծ զանգը սկսեց հնչել: Երբեք չեմ մոռանա այս հնչյունի ներգործությունը մեզ վրա: Այն իսկական տազնապագանգ էր: Ուրֆայում գտնված ամբողջ ժամանակահատվածում մենք չլեսցինք զանգի ձայնը: Հայերը չէին համարձակվում զանգը դողանջել նույնիսկ կիրակի օրը՝ երկյուղելով, որ կգրգռեն թուրքերի մոլեռանդությունը: Այնպես որ, լսելով զանգի անընդհատ դողանջը նրա հարկադիր լռությունից հետո, այն մեզ խոսքերի պես պարզորեն ասում էր, որ հայերը կռվելու են մինչև վերջ...»:

Թաղամասն արագորեն պատվում է բարիկաղններով: Տներն ու պատուհանները փակվում են, պատերում հրակնատներ են բացվում: Քաղաքամասը բաժանվում է վեց պաշտպանական շրջանների՝ 32 դիրքերով. փակվում են թաղամաս տանող 12 փողոցների մուտքերը: Պաշտպանության նույն համակարգը ստեղծվել էր նաև թաղամասի ներսում:

Ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և ղեկավարելու համար ստեղծվում է Ձինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտնում են դաշնակցականներ Մկրտիչ Յոթենդբայրյանը, Հարություն Ռ-ասյակելենյանը, Հովհաննես Իմիրզյանը, Լևոն Էդբերլերյանը, Արմենակ Աթաբայրյանը, Հարություն Սիմյանը և Խորեն Զյուփեյանը: Խորհրդի ղեկավար է ընտրվում Մ. Յոթենդբայրյանը՝ Ուրֆայի ինքնապաշտպանության ոգին, ինչպես նրան բնութագրել է միսիոներ Յակ. Զյունցլերը: Կազմվում է պարենամթերքի հայթայթման ծառայություն, զենքի վերանորոգման և զինամթերքի պատրաստման արհեստանոց և բուժօգնություն: Տարիքավորներին հանձնարարվում է հետևել թաղամասի ներքին կարգ ու կանոնին:

Ինքնապաշտպանների թիվը, ըստ գերմանական հյուպատոսական աղբյուրի, եղել է 2 հազար, ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ 800 հոգի: Նրանց զգալի մասը պատանիներ և աղջիկներ էին:

Մ. Յոթենդբայրյանի և զինակիցների եռանդուն գործունեության շնորհիվ ուրֆացիներն ապահովվեցին բավարար քանակությամբ զենք և զինամթերքով: Մ. Յոթենդբայրյանը, ով նախքան պատերազմը Ուրֆայի ՀՅԴ զինական հարցերի պատասխանատուն էր, իր ընկերների

հետ Հալեպի օսմանյան գորանոցից հափշտակել էր 103 հրագան:

Ինքնապաշտպանության համար բացառիկ նշանակություն ուներ այն, որ հայկական թաղամասն ավելի բարձր դիրք ուներ թուրքականից: Գրեթե յուրաքանչյուր տուն ուներ ջրհոր: Այս ամենը, ինչպես նշում է գերմանացի միսիոներ Յակոբ Բյունցլերը, հայերին հնարավորություն էր տալիս երկար ժամանակ դիմագրավել թուրքերին:

Մինչև կանոնավոր բանակի գալը, տեղական իշխանությունները ոտքի են հանում շրջակայքի թուրք և քուրդ բնակչությանը, որը թալանի ակնկալիքով պատրաստակամությամբ արձագանքում է: Միայն առաջին օրերին նրանց տրվում է 500 հրագան և 60000 փամփուշտ:

Հոկտեմբերի 1-ին ամբոխն անցնում է հարձակման: Ուրֆագիները կեղծ նահանջ են կատարում, թշնամուն հնարավորություն տալով մտնել թաղամաս, ապա անսպասելի գրոհով ջախջախում: Նույն գործողությունը կրկնվում է հոկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, և կրկին խառնամբոխը ծանր կորուստներով փախուստի է դիմում:

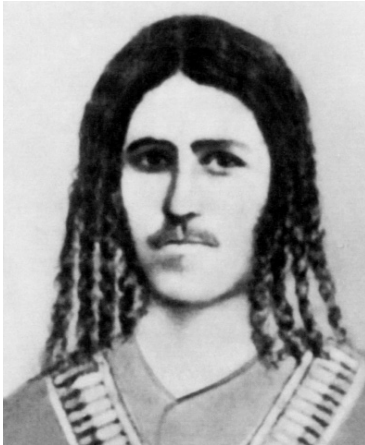
Մարտերին մասնակցում են նաև կանայք և աղջիկները, որոնցից առավել աչքի ընկածներին՝ Խանում Բեթենճյանին և Մարիամ Չիլինկիրյանին, հանձնվում են ռազմավարային գնեքեր: Հետագայում կանանցից և աղջիկներից կազմվում է մարտական ջոկատ՝ թվով 200 հոգի:

Հակառակորդի կորուստներն այնքան մեծ էր ու զգալի, որ նա երկու օր որևէ ակտիվ գործողության չի դիմում, այլ բավարարվում է քաղաքի բերդից հայկական թաղամասը ռմբակոծելով: Պարսիկ ականատեսի վկայությամբ՝ հայերն իրենց անվրեպ կրակոցներով ոչնչացնում էին թուրք հրետանավորներին: Վերջիններիս ոչնչացնելու գործում աչքի է ընկնում Մ. Յոթենդբայրյանի եղբայրը՝ մեկ աչքից կույր Սարգիսը: Ժողովուրդը նրան իր անվրեպ նշանառության համար տվել էր «Աստծո բիբ» պատվավոր մականունը:

Ինքնապաշտպաններին հայտնի է դառնում, որ Հալեպից Ուրֆա է բերվում զորք և հրետանի: Չինվորական խորհուրդը որոշում է հանդուգն հարձակումով փորձել վնասել թնդանոթները: Այդ մարտական

Սկրտիչ Յոթենդբայրյան

Հարություն Ռասֆելեյնյան

Եվ միայն մթության քողի ներքո թուրքերը համարձակվում են հրետանին, կամ ինչպես բնորոշել է շվեյցարացի ականատես Յակոբ Բյունցլերը՝ «մարդասպանության գործիքը», քաղաք բերել:

Ուրֆայի հայության դեմ կենտրոնացվեց մոտ 11 հազար հոգի, որից 6 հազարը կանոնավոր բանակ և չորս թնդանոթ: Այդ ուժերը գլխավորում էր Հալեպի ռազմական պարետ Ֆահրի փաշան և նրա տնդակալ, գերմանացի գնդապետ Վոլֆսկենիլ ֆոն Ռայխենբերգը: Ֆահրի փաշան այդ տարածաշրջանում Ձեմալ փաշայից հետո համարվում էր երկրորդ բարձրաստիճան սպան: Ֆահրի փաշան և Վ. ֆոն Ռայխենբերգը ղեկավարել էին Ձեյթունի և Մարաշի հայ բնակչության բռնագաղթն ու կոտորածը:

Հոկտեմբերի 5-ին թուրքական բանակն անցավ հարձակման. կատաղի մարտեր սկսվեցին: Կռիվը չդադարեց նույնիսկ գիշերը:

Հոկտեմբերի 7-ին թուրքական հրամանատարությունն առաջարկում է հայերին հանձնվել, սակայն Ջինվորական խորհուրդը մերժում է: Դրանից հետո սկսվում է հայկական թաղամասի ուժգին և անընդմեջ հրետակոծությունը, որին հետևում է հակառակորդի լայնածավալ հարձակումը: Ինքնապաշտպանները հաջողությամբ հեն են մղում թուրքական հետևակի և քրդական անկանոն ջոկատների գրոհը: Հակառակորդի ուժերը լուրջ կորուստներ են կրում հատկապես հայերի օգտագործած ինքնաշեն նռնակներից:

Անհաջողությամբ է ավարտվում նաև հոկտեմբերի 8-ի լայնածավալ հարձակումը:

առաջադրանքը հանձնարարվում է Մարգիս Յոթենդբայրյանին և մի խումբ մարտիկների: Նրանք դարանակալում են Ուրֆա մտնող ճանապարհի մոտ: Հրետանու մոտենալու պահին, հայերն անվրեպ կրակոցներով ոչնչացնում են հսկող զինվորներին, իսկ Ս. Յոթենդբայրյանը և Գևորգ Ալահայտոյանը քանդում են թնդանոթներից մեկի փակաղակը: Նույնը չի հաջողվում կատարել մյուս թնդանոթի հետ: Հակառակորդի բացած կրակը հարկադրում է հայերին նահանջել:

Հայերն անձնագրի մարտնչում են թուրքերի դեմ՝ գիտակցելով, որ միայն այդ կերպ կարող են արժանի հակահարված տալ արյունարբու ոսոխին և վրեժխնդիր լինել:

Հոկտեմբերի 9-ի հարձակման ժամանակ հակառակորդին հաջողվում է գրավել Թըլֆըտուր կոչվող բլուրը, որը գերիշխող դիրք ուներ հայկական թաղամասի վրա: Թշնամին այժմ հնարավորություն ուներ հրետանային կրակի տակ պահել հայկական թաղամասի ցանկացած կետ: Օտարերկրացի ականատները վկայում է. «Դեռատի աղջիկները մահվան վրա խնդալով, զինվորներուն (թուրք-Ռ. Ս.) կպռային...Տեսնք, մենք կերգենք, տեսնք մենք կը գվարճանանք»:

Ծանր կորուստները հարկադրում են Ֆահրի փաշային կրկին դիմել բանակցությունների: Նա խոստանում է կյանքի և գույքի ապահովություն: Սակայն ինքնապաշտպանները մերժում են: Յ. Բյունցլերի վկայությամբ, անձնատուր լինելուն դեմ էին հատկապես կանայք ու աղջիկները: Նրանք գերադասում էին «ավելի շուտ կռվելով գոհվել, քան կորցնել պատիվը և սովից մեռնել»:

Թաղամասը պաշարող զորքերի թվում էին օսմանահպատակ, ազգությամբ արաբ զինվորներ: Նրանք դժկամությամբ էին մասնակցում, հաճախ խուսափում էին իրենց համար տհաճ և անցանկալի կռիվներից, ուստի կարճ ժամանակ անց նրանց փոխարինեցին ռազմաճակատից բերված թուրք զինվորներով:

Թուրքերը ծանր կորուստներ են կրում: Քաղաքի գերմանական հիվանդանոցը լեփ-լեցուն էր վիրավոր թուրք զինվորներով: Նրանցից մեկը պատմում է Յ. Բյունցլերին, թե ինչպես 23 զինվորներով գրոհել են հայկական դիրքերից մեկի վրա և կատաղի մարտից հետո իրենցից ողջ են մնացել միայն հինգ զինվոր, բոլորն էլ վիրավոր:

Ուրֆացիները միայն չէին պաշտպանվում, այլ օգտագործելով հարմար պահը՝ դիմում էին հանդուգն հակազորահների՝ թշնամուն պատճառելով զգալի կորուստներ: Հոկտեմբերի 8-ի երեկոյան Մ. Յոթենդբայրյանը երեսուն մարտիկներով, ծպտվելով թուրքական բանա-

Մարիամ Զիլինկիրյան

կի համազգեստով, իմանալով գիշերային նշանաբանը, մթության քողի ներքո, անցնում է թշնամու թիկունքը, ապա անակնկալ հարձակվելով՝ ոչնչացնում է հարյուրից ավելի զինվոր և հարկադրում հակառակորդին լքել դիրքերը: Համանման հարձակումներից մեկի ժամանակ հաջողվում է թուրքերից խլել հինգ միավոր զենք և չորս արկղ փամփուշտ:

Հոկտեմբերի 9-ին, ծանր գոհերի գնով, հակառակորդին հաջողվում է գրավել Թըլֆըտուր կոչվող բլուրը, որը գերիշխող դիրք ուներ հայկական թաղամասի նկատմամբ: Թուրքերն այժմ հնարավորություն ունենին հրետանային կրակի տակ պահել հայկական թաղամասի ցանկացած կետ:

Աստիճանաբար թշնամին սեղմում է պաշարման օղակը և գրավում հայկական մի քանի դիրքեր: Զգացնել է տալիս հակառակորդի թվային գերակշռությունը: Այնուամենայնիվ, թուրքերն ու քրդերը շարունակում էին ծանր կորուստներ կրել: Ցանկացած առաջխաղացում նրանց տրվում էր զգալի գոհերի գնով:

Մարտերից մեկի ժամանակ վիրավորվում է Մ. Յոթնեղբայրյանը: Դա որոշ խուճապ է առաջացնում ինքնապաշտպանների շրջանում: Նա յուրայիններին ոգևորելու նպատակով, հրամայում է, որ իրեն պատգարակի վրա դնեն և տանեն դիրքերը: Այս կերպ նա շարունակում է ղեկավարել մարտը՝ միաժամանակ խրախուսելով մարտական ընկերներին. «Տղերք ջան, մեր հարսանիքն է այս. կովեցե՛ք առանց վախի, գարկեցե՛ք ու պատվով մեռե՛ք, որ մեր սերունդը ամոթով չմնա թշնամիի առջև»:

Հայկական թաղամասը պաշարած թուրքական զորամասերը հիմնականում բաղկացած էին Սիրիայի զանազան շրջանների զինակոչված և ազգությամբ արաբ զինվորներից: Նրանք դժկամությամբ էին մասնակցում մարտերին: Այդ էր պատճառը, որ թուրքական հրամանատարությունն այդ ուժերը փոխարինում է ճակատից բերված բացառապես թուրք զինվորներով:

Պաշտպանական տեղամասերից մեկում, հակառակորդի հրետանու՝ անընդհատ ռմբակոծության օրեցօր ավելացող կորուստների պատճառով, ինքնապաշտպանները լքում են մի քանի դիրքեր: Յուրայինների նահանջն ապահովող Լևոն Չերչյանն անհավասար մարտի մեջ է մտնում թուրքերի հետ: Ծնորհիվ այդ անձնագոհության, հայ մարտիկներին հաջողվում է առանց կորստի հեռանալ:

Թուրքական զորքերն աստիճանաբար սեղմում են պաշարման օղակը, և ինքնապաշտպաններն օրեցօր, իրար հետևից կորցնում են մի շարք դիրքեր:

Հոկտեմբերի 20-ին հայերը շարունակում են դիմագրավել ամեն կողմից հարձակվող թուրք-քրդական ուժերին: Ի վերջո, ինքնապաշտպանները հարկադրված են լինում տեղի տալ: Հոկտեմբերի 23-ին ավարտվում է Ուրֆայի 25-օրյա հերոսական մաքառումը: Թաքնվելով տների նկուղներում, փլատակներում և թաքստոցներում՝ ուրֆացիները դիմադրում են մինչև նոյեմբերի կեսերը:

Ներխուժելով հայկական թաղամաս, թուրքերն ու քրդերը անգթորեն սպանում են ողջ մնացած բնակիչների մի մասին: 300-ից ավելի տղամարդկանց և կանանց քարափից ցած են նետում, 42 հոգու կախաղան են բարձրացնում: Ինքնապաշտպանության գործուն մասնակիցներից մեկին՝ հայ բողոքականների պատտոր Սողոմոն Աքեյանին կախելիս պարանը կտրվում է: Արիասիրտ մարդը հեզանաքով ասում է. «Ո՛վ թուրքեր, ձեզի պես ձեր չվանն ալ փտած է, ավելի ամուրր բերք»:

Երբ կախում էին վիրավոր Սարգիս Յոթնեղբայրյանին, Ֆահրի փաշայի այն հարցին, թե նա ինչ կաներ, եթե ազատ արձակվեր, Սարգիսը պատասխանել է. «Առաջին հերթին քեզ կատկացնեմ»:

Թուրք հրամանատար Օսման բեյի մոտ են բերում գերված հինգ հայերի, որոնց թվում նաև տղամարդու հագուստով երկու հայուհիների: Երբ զինվորները գնդակահարելուց առաջ սկսում են մերկացնել զոհերին՝ նրանց հագուստին տիրանալու համար, հայուհիներից մեկը գոչում է. «Կեցե՛ք, ես ձեռքովս մերկանամ»: Աղջիկը անսպասելիորեն տաքատից դուրս է բերում թաքցրած ատրճանակը և ողջ պահունակը դատարկում Օսման բեյի ճակատին: Մի պահ շփոթված զինվորները ուշքի են գալիս և սպանում բոլորին:

Ճիշտ է, Ուրֆայի գոյամարտն ավարտվում է հայերի պարտությամբ, սակայն թուրքերը տարիներ անց հիշում են հայերի անզիջում դիմադրությունը: Դրա վկայությունն է հանդիսանում հետևյալ փաստը: Երբ քեմալականներն անցնում են իշխանության գլուխ և սկսում են Ուրֆայի շրջանից դուրս մղել ֆրանսիական զորքերը, նրանք չեն համարձակվում հարձակվել 1918 թ. Մուդրոսի զինադադրից հետո քաղաք վերադարձած հայերի վրա: Թուրքերը ամբողջությամբ կոտորում են ֆրանսիական զորաջոկատը, սակայն չեն ցանկանում կրկին փոր-

ձել ճակատագիրը և հարձակվել Ուրֆան կրկին լքող հայերի վրա: Թուրքերի մոտ դեռևս թարմ էին 1915 թ. աշնանը հայերի համառ և անզիջում դիմադրության հետ կապված դառը հուշերը:

Ուրֆայի հերոսամարտը հայ բնակչության վերջին հերոսամարտը չէր: Տարբեր վայրերում՝ լեռներում և անտառներում թաքնված հայերը ուշքի գալով, կարճ ժամանակ անց, կազմակերպում են մարտական խմբեր: Նրանք ոչ միայն վրեժխնդիր են լինում ջարդարարներից, այլև փրկում են թուրքական և քրդական գերության մեջ գտնվող հայրենակիցներին: Նման վայրերից մեկն էր Տրապիզոնի նահանգը:

Կազմվում է 40 հոգուց բաղկացած խումբ, որը հարձակումներ էր գործում հակառակորդի վրա: 12-ից 15 տարեկան ութ պատանիներ կազմել էին իրենց մարտախումբը, որը ևս շարունակաբար հարձակվում էր թշնամու վրա:

1916թ. դեկտեմբերի 20-ի մի նամակում տրապիզոնցի մի երիտասարդ հաղորդում է տեղահանությունից փրկված հայերի դիմադրության մասին: Ծանայի շրջանի հայերը՝ մոտ 300-ից 500 հոգի, որոնց զգալի մասը կանայք ու երեխաներ էին, ապաստանում են շրջակա անտառներում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ իշխանությունները նրանց դեմ ուղարկում են ժանդարմական ստորաբաժանում: Հայերը կազմակերպված դիմադրություն են ցույց տալիս: Սակայն ժանդարմները, չնայած կորուստներին, շարունակում են համառորեն գրոհել և ամեն անգամ նրանց հարձակումները հետ են մղվում: Սակայն անհանգստացնում է ռազմամթերքի սակավությունը և պարենի պակասը:

Ինքնապաշտպանության համար զինված հայ պատանիներ

Մամակագիրը նշում է հայերին օգնող վրացու և հույների մասին: Հայերն օգնության խնդրանքով դիմում են մի քանի եվրոպացիների, որոնք մի փոքր գումար են ուղարկում: Դրամը հնարավորություն կտար կանանց ու երեխաներին օթևան գտնել շրջակա հունական գյուղերում: Բանն այն է, որ «Վերջերս գիղացիք շատ կը դժվարանան, որովհետև հող քավական տնտեսական տագնապ գոյություն ունի. ամեն որ ինքզինքը կը հոգա»: Անտառում թաքնվել էին մոտ 100 հոգի: 10 հոգի չդիմանալով գրկանքներին՝ վերադառնում են Տրապիզոն և կրոնավոյս լինում: Ինչպես նշում է մամակագիրը. «Խնդիրը այս սրիկաներու լարած թակարդի շուրջը չէ. խնդիրը հոն է, որ այս խոսքերն ու դեպքերը քիչ քաջություն կը ներշնչեն հույն գյուղացիներուն, որոնք առաջվա չափ չեն սարսափի հայեր պահելն, միայ թե դրամ լինի, դրամ ու միշտ դրամ. կարճ՝ դրամով կարելի է մեր կյանքը փրկել»:

Հայերը նույնիսկ կարողանում են աջակցել ռուսական հրամանատարությանը՝ թուրքական զորքերի դեմ մղվող մարտական գործողություններում: Նրանք, լինելով տեղացիներ, լավ գիտեին նահանգը և հաճախ կատարում էին հետախուզական բնույթի առաջադրանքներ: Ինչպես վերհիշում է Միսակ Թորլաքյանը, Պրիմորսկյան (կովկասյան 1-ին բանակային կորպուս) ջոկատի հրամանատար, գեներալ Վլ. Պ. Լյախովը նրանց 1915թ. դեկտեմբերին հանձնարարում է անցնել Տրապիզոն և հետախուզական տեղեկություններ հավաքել հակառակորդի զինուժի, սպառազինության, տեղաբաշխման և այլնի մասին:

Սասունի կոտորածներից փրկված վաթսուն հայեր, Տեր Խորեն քահանայի և Աբրահամ Խաչատրյանի գլխավորությամբ, ապաստանելով լեռներում՝ մարտեր էին մղում թուրքական կանոնավոր ստորաբաժանումների դեմ: Տեղեկանալով Տրապիզոնի գրավման մասին, նրանք կարողանում են կապ հաստատել ռուսական հրամանատարության հետ: Ռուսները նրանց են տալիս 120 միավոր զենք և 92 նռնակ: Թուրքական հրամանատարությունը տեղեկանալով հայերի ստացած զենքի և զինամթերքի մասին, նրանց դեմ է ուղարկում 700 զինվորից կազմված ջոկատ: Հակառակորդը հայերին առաջարկում է հանձնվել, խոստանալով խնայել նրանց, սակայն մերժում ստանալուց հետո, անցնում է հարձակման: Հայերն իրենց ուժերը բաժանում են երեք մասի և դիմում կազմակերպված պաշտպանության: Աջ պաշտպանական տեղամասի հրամանատարն էր Զիլ Հովհաննեսը, կենտրոնականինը՝ Միքայել Զեյթունյանը, իսկ ձախինը՝ Խաչիկ Կարակեղյանը: Հայերի

կազմակերպված դիմադրությունը հարկադրում է թուրքերին նահանջել:

Մ. Թորլաքյանի ուժերի հետ հաշվեհարդար տևանելու նպատակով, Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմի բեյը, 2500 զինվորներից և ժանդարմներից կազմված ուժ է ուղարկում: Հակառակորդը հարձակվում է Երկու ուղղությամբ՝ Շանա և Տրապիզոնից հարավ-արևմուտք գտնվող մյուս խմբի ուղղությամբ: Վերջիններս, երեքօրյա մարտերից հետո, մոտ 30 սպանված տալով նահանջում են: Ազատված ուժերը հակառակորդն ուղղում է Մ. Թորլաքյանի ջոկատի վրա: Նրանք դիրքեր էին գրավել Գալաֆկա սարի վրա: Թշնամին, չկարողանալով հաջողության հասնել, փորձում է հայերին վախեցնել մարտական ինքնաթիռով: Վերջինս, հավանաբար, կամ խփվում է ռումբերի կողմից, կամ էլ անսարքության պատճառով վթարի է ենթարկվում և ընկնում ծովը:

Չկարողանալով կոտրել հայերի դիմադրությունը, հակառակորդը հրդեհում է անտառը, հուսալով կրակով ոչնչացնել նրանց: Մարտիկները կարողանում են գրեթե առանց կորստի դորս գալ և փրկել իրենց հետ եղած քաղաքացիական անձանց: Նրանք որոշել էին անհաջողության դեպքում սպանել խմբում եղած աղջիկներին, որպեսզի նրանք չընկնեն թուրքերի ձեռքը: Ինչպես նշում է Մ. Թորլաքյանը. «Նումբը մութին մեջ կամաց-կամաց անտառեն կ'ելնե, ամեն մեկը հայ աղջիկ մը իր կողքին, որպեսզի նեղ պարագային գնդկահար ընե: Բարեբախտաբար անվնաս դուրս կուզան ու կը հասնին մեզ»:

Պրիմորսկյան ջոկատի հրամանատարությունը նախաձեռնում է հակառակորդի կուտակած պարենի պաշարների ոչնչացումը: Տեղեկանալով, որ Թերմե գյուղի պահեստներում և համանուն գետի գետաբերանում գտնվող առագաստանավերում կա զգալի քանակությամբ ցորեն, ռուսները որոշում են դրանք ոչնչացնել: Մի խումբ տրապիզոնաբնակ հայ հետախույզներ ափ են հանվում Թերմեի գետաբերանում: Նրանք պարզում են, որ գետում կան 50-ից ավելի ցորենով բեռնված առագաստանավեր: Բացի այդ, Թերմե գյուղում կային ցորենի խոշոր պաշարներ: Նշված ցորենը նախատեսված էր ուղարկել գործող բանակ:

1916թ. հոկտեմբերի 20-ին ռուսական երեք ականակիր և մեկ բեռնանավ, մոտենալով Թերմեի գետաբերանին, ափ են իջեցնում 40 աշխարհագորայինների և տեղացի 150 հայ կամավորների: Նրանց են միանում նաև հայ հետախույզները: Թերմե գյուղը գրոհում են նաև հայկական ուժերը: Նրանք առաջին հերթին կտրում են հեռագրաթելերը և հեռախոսաթելերը: Գրոհի ազդանշանը լինում է նրանց կողմից պարզ-

ված դրոշակներ: Դիվերսիոն-հետախուզական ստորաբաժանումը կարողանում է կոտրել հակառակորդի պաշտպանությունը և ոչնչացնել Թերմե գյուղի հացահատիկի պահեստները և նույնիսկ Տրապիզոն բերել ցորենով բերնված 20 առագաստանավ:

Օրդուի շրջանում գործում է հայկական մարտական ջոկատ՝ Կարապետ Վարդանյանի հրամանատարությամբ: Նա կապ էր պահպանել Ջանիկի (հրամանատար՝ Կարա Խաչիկ Կարազյոզյան), Թերմեի և Չարշամպայի շրջաններում գործող հայկական խմբերի հետ: Վերջին երկու շրջաններում գործում էր Զիլ Հովհաննեսի խումբը: 1917 թ. Ջանիկի, Թերմեի և Չարշամպայի խմբերը միավորվում և ծանր մարտում պարտության են մատնում թուրքական կանոնավոր ուժերին: Նույն թվականին դավադրաբար սպանվում են մի քանի հայ հրամանատարներ, որոնց թվում Զիլ Հովհաննեսը:

Թուրքական իշխանություններին լուրջ անհանգստություն էր պատճառում Քուչուկ Արթին Արզումանյանի ջոկատը: Նրա գլխի համար թուրքերը մեծ գումար են խոստանում:

1922թ. Կարա Խաչիկի և Սարու Յանեի պոնտական հույների ջոկատները համատեղ մարտեր են մղել քեմալական զորքերի դեմ:

1923 թ. գարնանը, երբ հակառակորդի ճնշումն ուժեղանում է և հնարավոր չէր այլևս շարունակել պայքարը, Կարապետ Վարդանյանը 105 մարտիկներով, նավակներով անցնում է Ռուսաստան:

Այսպիսով, 1915 և նույնիսկ հետագա տարիներին որոշ վայրերում հայ բնակչությունը կատաղի և անհավասար կռիվներ մղեց սեփական զոյատևման համար: Ինքնապաշտպանական մարտերը մղվեցին բացառիկ ծանր պայմաններում: Ճիշտ է, այդ մարտերի ընացքում հայերն ունեցան զգալի կորուստներ, սակայն կարողացան որոշ ժամանակ դիմակայել և՛ սպառազինությամբ, և՛ մարտական պատրաստակամությամբ ու թվաքանակով գերազանցող թուրք-քրդական ուժերի դեմ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, օսմանյան Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարությունը կազմակերպեց և իրականացրեց իր տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջանների հայ բնակչության ցեղասպանություն:

Ազգային կուսակցությունները, գլխավորապես Դաշնակցությունը, կարողացան կազմակերպել բնակչության ինքնապաշտպանությունը և փրկել արևմտահայության մի մասին:

Գրականություն

Հայերեն

Ադամյան Դ. Մ., Կիլիկյան դրվագներ, Ֆրնտճագի հերոսամարտը (Հուշատետրես քանի մը էջեր), Փարիզ, 1921:

Ա-դո, Մեծ դեպքերը վասպուրականում 1914-1915 թվականներին, Ե., 1917:

Անդրեասյան Տ., Զնյթունի անձնատվությունը և Սուեի ինքնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915:

Ասրյան Ա. Ս., Արամ Մանուկյանի կյանքը և գործը (Ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Ե., 2008:

Արամ Մանուկյան. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Ամատունի Վիրաբյան. Կազմողներ՝ Գոհար Ավագյան, Մարո Ավետիսյան. Առաջաբանի հեղինակ՝ Արմեն Ասրյան, Ե., 2009:

Արամ Մանուկյան. ազգային և պետական գործիչ (հոդվածների ժողովածու), Ե., 2010:

Արզումանյան Մ. Վ., Դարավոր գոյամարտ, Ե., 1989:

Գաբրիելյան Ն., Եղեռնապատում փոքրուն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիո, Պոսթրն, 1924:

Գալուստյան Կ., Գաբրիելյան Ն., Ազ-Տաղի քառամյա գոյամարտը, Մարսել, 1932:

Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում XIX-րդ դարի 90-ական թթ., -1921թ.), Ե., 2005:

Իսկենտերյան Հ., Սվետիո ապստամբությունը, Կահիրե, 1915:

Լուրեր, Ուրֆայի հերոսամարտը, Պեյրոթ, 1933:

Կարապետյան Մ. Ս., Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հիմնահարցերը հետխորհրդային հայ պատմագրության մեջ, Ե., 2001:

Կնորկիզյան Ա., վասպուրականի հերոսամարտը, Պեյրոթ, 1965:

Կիրակոսյան Ջ. Ս., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916թթ. Ե., 1967:

Կիրակոսյան Ջ. Ս., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Ե., 1982:

Կոստյան Հ., Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսապատումը,

Թեհրան, 1966:

Համբարյան Ա. Ս., Արևմտահայերի 1915թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Ե., 1988:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 6, Հայկական ՍՍՀ Գա հրատ., Ե., 1981:

Հայկազ Ա., Շապին-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նյու Յորք, 1957:

Հայկական հարց, Հանրագիտարան, Ե., 1996:

Հիսայան Հ., Դյուցազնական հայորդին, Մկրտիչ Յոթնդարյան, Աթենք, 1937:

Հուշեր Արմենակ Եկարյանի, Կահիրե, 1947:

Մխիթարյան Օ., Վանի հերոսամարտը, Մոֆիա, 1930:

Մուրդյան Հ. Մ., Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, Ե., 1983:

Նորաշխարհյան Լ., Ջեյթունը 1914-1921թթ. (Հուշեր), Ե., 1984:

Պողոսյան Հ., Ջեյթունի պատմությունը 1409-1921թթ., Ե., 1969:

Պողոսյան Հ., Սասունի պատմություն (1750-1918), Ե., 1985:

Պուրսալյան Հ. Գ., Մուսա-լեռան հերոսամարտը, Հալեպ, 1954:

Սահակյան Ա., Դյուցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները, Պեյրութ, 1955:

Սահակյան Ռ. Գ., Յեղասպանության պատմությունից, Ե., 1990:

Սահակյան Ռ., Խուդավերդյան Կ., Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Ե., 1995:

Սահակյան Ռ. Օ., Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Ե., 2005:

Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պեյրութ, 1966:

Միմոնյան Հր. Անդրանիկի ժամանակը, երկու գրքով, գիրք Ա, Ե., 1996:
Ջենալ փաշա, Հայկական հարցը, Ե., 1927:

Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնևհինգամյակին առթիվ, 1915-1930, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930:
Փափագյան Վ., Իմ հուշերը, հատոր 2, Պեյրութ, 1952:

Ռուսերի

- Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Новые документы. Отв. ред. В. А. Микаелян, Е., 1995.
- Арутюнян А. О., Кавказский фронт 1914-1917 гг., Е., 1971.
- Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под ред. М. Г. Нерсисяна, 2-е доп. издание, Е., 1983.
- Геноцид армян: Официальные документы из германских архивов публикуемые впервые, Вольфганг и Зигрид Густы (составители сборника документов), Е., 2005.
- Р де Ногалес. Четыре года под полумесяцем. М., 2005.
- Джемал паша, Записки, 1913-1919, Тифлис, 1923.
- Елисеев Ф. И., Казаки на Кавказском фронте 1914-1917. Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах, М., 2001.
- Киракосян Дж. С., Младотурки перед судом истории, Е., 1986.
- Мартиросян Давид, Ванская операция - эпизоды армянской и русской истории
<http://www.regnum.ru/news/1161786.html>
- Масловский Е. В., Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917г., Париж, 1933.
- Оборона Вана, 7 апреля-4 мая 1915 г., М., 1917.
- Степанян Ст., Армения в политике империалистической Германии (конец XIX-начало XX века), Е., 1975.
- Шамбаров В. Е., За веру. царя и Отечество! М., 2003.

Անգլերեն

- Alamuddin I., Papa Kuenzler and the Armenians, London, 1970.
- Bryce J., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916.
- Chaciland G., Terson Yves, The Armenians: From Genocide to Resistance, London, 1983.
- ԳՅԻԺՆ Կ., The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed, London 1985.
- Hovannisian R., The Republic of Armenia, vol.?. The First Year. 1918-1919, Berkley-Los Angeles-London, 1974.
- Lang D. M., Armenia: Cradle of Civilization, London, 1970.
- Lang D. M., The Armenians. A people in Exile, London, 1980.
- Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story, N. Y., 1918.
- Nogales R. de., Four Years Beneath the Crescent, (Transl. from Spanish by M. Lee, with an introduction by Lieutenant-Colonel E. Dawis), N. Y.-London, 1926.
- Nogales R. de., Memoirs of Soldier of Fortune, N. Y., 1932.
- Nansen F., Armenia and the Near East, 1914-19124, N. Y., 1928.
- Terson Vves, The Armenians: History of Genocide (Translation from the French by R. C. Cholakian), N. Y., 1981.
- Uras E., The Armenians in History and Armenian Question, Istanbul, 1988.
- Ussher C. D., Knapp G. H. An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace and War, Boston, New York, 1917.
- Walker Chr., Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980.

Գերմաներեն

The Armenian Genocide, Vol. 2. Vorwort von A. Ohandjanian and Univ. Prof. V. Bihl, München, 1988.

Eckart B., Meine Erlebnisse in Urfa, Potsdam, 1922.

Künzler J., Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges, Potsdam, 1921.

Künzler J., Dreißig Jahre Dienst am Orient, Basel, 1933.

Lepsius Joh. Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919.

Ohandjanian A., Armenien: Der verschwiegene Völkermord, Wien, 1989.

Sick I. M., Karren Jeppe im Kampf um ein Volk in Not, Stittgart, 1929.

ՌՈՒԲԵՆ ՕՆԻԿԻ ՍԱՅԱԿՅԱՆ

Ինքնապաշտպանական կռիվները
Արեւմտյան Հայաստանում 1915 թվականին եւ
ՀՀ Դաշնակցությունը

Խմբագիր՝ Գագիկ Սարգսյան

Սրբագրիչ՝ Աննա Ղազարյան

Համակարգչային ձեւավորումը
Կարեն Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «Բավիղ» ՍՊԸ տպարանում

Թուղթը՝ 100 գր. օֆսեթ 70/100, 1/16, 4.5 տպագրական մամուլ
Հասցե՝ ք. Երևան, Ուլնեցու 68,
հեռ.20-80-85

E-mail:bavigh@mail.ru www.bavigh.am